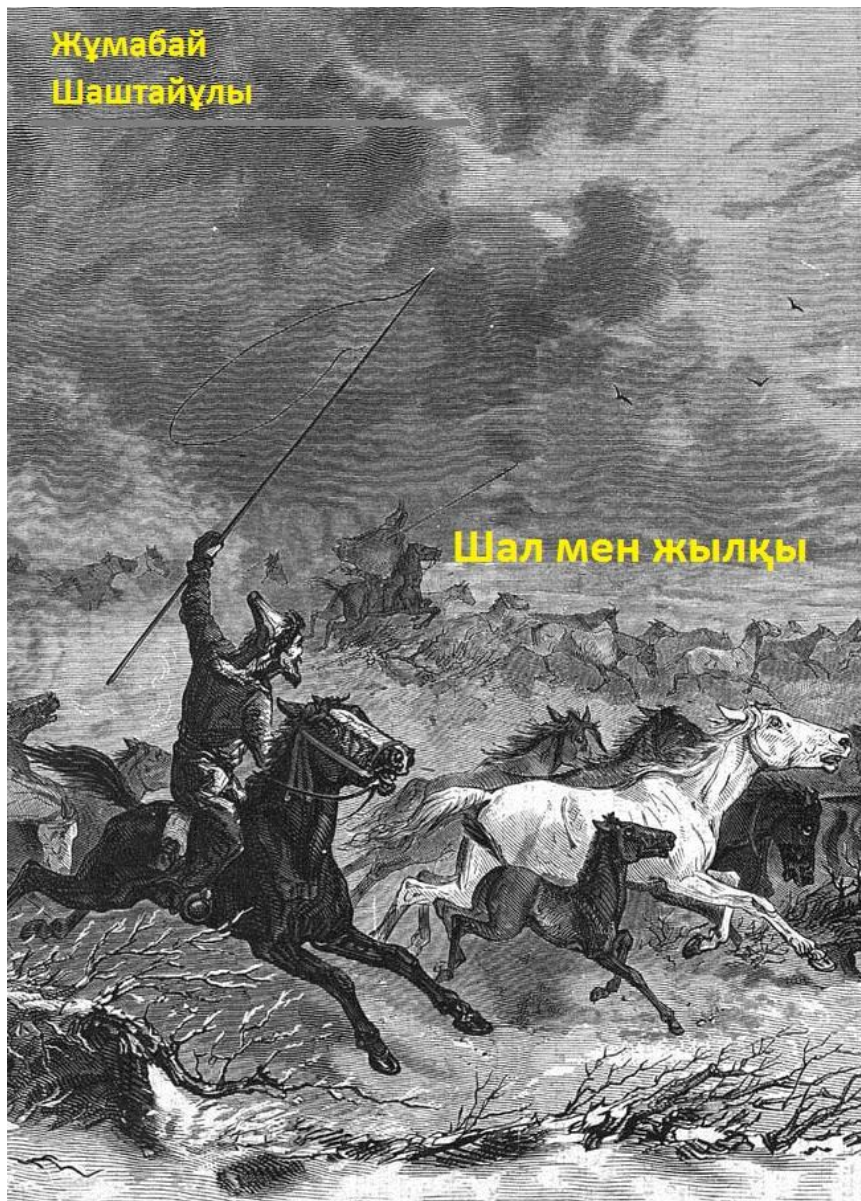

**Жұмабай
Шаштайұлы**

Шал мен жылқы

Жұмабай ШАШТАЙҰЛЫ

Шал мен жылқы (повесть)

Буырылға үйренген жылқылардың Қайыптан бір-ақ шыққанын естігенде: «Біреу-міреу айдады-ау, әйтпесе бір жақтағы Қайыпта несі бар?» деп шалдың ойы сан-саққа жүгірді. Күш қайта бастаған соң кежегесі кейін тартты ма, әне-міне көздеп қайтам деп жүріп, күзді де өткізіп алды. Төске түні бойы жаңбыр жауып, арты қарлы боранға айналғанда: «Төменгі жаққа біржола қар түскен шығар?» деп ұйғарған. Сөйтсе, онда да тура осындағыдай болыпты. «Басқалары күнін көрер-ау, әлгі күрең байталдың ұсқыны нашар еді, қайтер екен бишара» деп уәйімдей бастады. Үйдегі бес-алты уақжан да бір кісінің қолын байлайды. Кемпірдің сұры анау, далаға кіріп-шығуының өзі мұң. Тығырыққа осылай тірелген сайын шал қалада тұратын балаларын есіне алатын әдеті. «Иттердің ең құрымағанда біреуінің малға үйірсек болып шықпағанын қарашы!» Мұндайда өз-өзінен өзегі өртеніп, түңіліп кетеді.

Кіші ұлы Әнуар әскерден оралып, ыстық-суығы әбден басылды-ау дегенде қасқа атты алдына көлденең тосты.

– Балам, мынау елге аман-есен оралғаныңа атағаным, ат қып мінім дейсің бе, жоқ, құс боп ұшқың келе ме, әйтеуір, не қылсаң да өзің біл.

Көп ашылып-жарылмайтын әкесінің бұл бейіліне разы боп кеткен ұлының қара торы, жұқа өңі алабұрта жөнелді. Табалдырыққа жайымен жайғасып алып, қасқа тайға ішіп-жеп қараған әкесіне бір, қалғып-мүлгіп монтаны тұрған жануарға бір қарап, жұтына түсті. Шыбындаған тайдың тынымсыз шыпылдаған құйрығы етін осып, шымылдатқанын елемеген Әнуар жұнттай жұмыр бітіміне сүйсініп, қасынан үйіріліп шықпай:

– Көке, шынымен күзеген жоқсыз ба? – деді. Баласының сұрағына іші жылып сала берген шал «Бәсе, көрген-баққаны мал емес пе еді» деп ойлады.

– Жаралғаннан солай. Тұяқтарына қарамайсың ба, тура қолмен құйғандай. Далиған омырауына қарашы, атты кісі еркін өтіп кететіндей кең. Тағы өзі барып тұрған бұзық. Қашса, тура бар ма, атқа жеткізбейді.

Құдды немересінің қылығын әңгіме қылып, етжүрегі елжіреп кеткендей шалдың дөп-дөңгелек шырайы әлденеше құбылды. Әңгіме өзі туралы екенін сезгендей басын кегең еткізе жұлып алған қасқа тай Әнуарға бұрылып, тұмсығымен бір түртіп қалды да, бастапқы қалпына көшті. Тайдың мінезі әбден өзіне сыралғы болғандықтан ба, шал жымыып қана қойды.

– Көке, мен мұны ауылға әр келген сайын мініп, тауға шығып тұрамын, – деді бір өңкей тікірейген жалды құлатып жатып. Шошына селт ете түскен шал Әнуарға одырая қарап, қатты да қалды. Түк сезбеген күйі ол тайды төңіректен әлі жүр. «Құдайдың ұрғаны-ы, бұл да далабезер болмақ па? Жетпістегі әкесі желкілдеп тұр дей ме екен?».

Өшейінде ырғалып-жырғалып асықпай баппен жүретін кемпірінің осы әңгіменің үстіне сап ете түскенін қарашы. Өректіген көңілін баса алмаған Әнуар лекілдеп лепіре сөйлеген бойы:

– Апа, мына тайды көкем маған бердім дейді. Осындағы Әділет пе, Қуан ба, әйтеуір, біреуге табыстап қоямын, бағып беретін шығар. Келіп-кетіп жүргенде ара-тұра мініп, тауға барып қайтармын.

Дүниенің бәрі орын-орнында тұрғандай етжеңді кемпірінің әңгімеге емен-жарқын араласқанына бұл әлі күнге дейін таң.

– Е, халық аман болсын, бір лажы болар. Шал сендердің бақтарыңа бола тірі жүр ғой, әшейін.

Енді, міне, сөйткен кемпірдің қабағы салыңқы, кірбің-кіржіңі де көп. Бір шай бергеннің өзінде көкірегін қарыс айыра аһылап-үһілеп, у ішкізгендей қылады. Ал анда-санда балалары келе қалса жайраң қағатынын қайтерсің, тағы. Ортаншы ұлы басқаларынан өзгешелеу дызылдақ па, жоқ, шынымен ойлап қамыға ма, әйтеуір, ішке қонбайтын тосаңдау сұмдықтарды айтады. «Көке, балаларыңыздың сұры анау, өзіңіз болсаңыз қартайдыңыз. Жаман айтпай жақсы жоқ, ертеңгі күні бірдеңе болып кетсеңіз, бар ғой, ештеңенің есебін таппай елге күлкі боламыз да қаламыз» – дейді.

«Апыр-ай, күн суытқанда Қайып қай бір оңған өріс дейсің. Аңыздың орны болса бір жөн, күзде-ақ, шаңын шығарып айдап тастамаушы ма еді» деп, шал енді жылқылардың жағдайын ойлауға көшті. Күн төтеннен суытқалы баяғы қатты қыстағы жылқы баққаны ойынан шықпайтын болды.

«Жылқыдан әулие мал жоқ-ау, жарықтық» деді өзіне өзі. Сай мен жыраны қалқа, ық деп жайғастырып, көз байланғанда бір-ақ үйге оралатын. Таңертеңгісін кешегі жері не қайтып келе жатып «түннен қаншасы ұшып жығылды екен» деп қамығушы еді. Онда жердің құты қаша қоймаған кез бе, желдің ығына қарай шыр айнала жайылған жануарлардың дүркін-дүркін пыр-пыр етіп, қарды күрсілдетіп тепкілеген жойқын қимылын тумысында алғаш рет көріп тұрғандай таңырқаулы сыңайда ұзақ бөгелетін. Тынымсыз уілдеген желге қылқұйрықтардан шыққан сырылдаған дыбыс қабаттасқан уақытта жүйе-жүйесі босайтын күйге душар қылатын. Кішкене аумақтың қарын әуелі теуіп аршып болған соң тоңазі қалтылдап шыға келген бетеге, жусанды күрт еткізіп бірден қырқып алмастан ернімен жымқырып жұлатынына біраз алданып бақты. Боз, қылаң жоқ, баран ба, ширатыла қырау тұрған ақсүңгі-ақсүңгі жылқы біткен жарықтық танауларынан бүрк-бүрк бу атып, айнала төңірек шаңытып жатады. Сондай күндердің бірінде ертеңгісін келсе – кешегі орнында жылқы үшті-күйлі жоқ. Тепсең жер көртышқанның індеріндей үйме-жүйме де, шыққан із біреу-ақ.

«Бұл не сұмдығың?» деп қатты састы. Күнбатыстан соққан жел өңменнен өтердей суық. Түйетайлы сай мен ой-шұңқырдың бәрін аузы-мұрнын толтыра асып-төгілген оппа қардың жиек-жиектене қабыршықтанған мың сан түрлі бедерлі өрнегіне қанша алданбайын десе де, көзі амалсыз түсе берді.

Беткей-беткейдегі бетеге мен жусан жазмышқа құлдық ұрғандай қалт-құлт етіп бір уыс, бір уыс болып бүріседі. Бір тұяқтың шеңбер шаршысына дөп келетін ізбен сонда көп жүріп еді. «Апыр-ай, бір кәдік болды-ау» дегенді іштей әлсін-әлі қайталай берген. Бір белді асып, ойпаңға түскенде тарам-тарам жосыған көп із алдынан жамырап шыға келді. Таң қалмасқа шарасы қайсы. Айналасын жал-қырат қаумалаған кең қолтықты жазықта пырдай болып жатқан жылқы ұшыраса

кеткенде сыздап қобалжыған көңілі бірден жай тапты. Жылқылар елендесіп бастарын жұлып-жұлып алды.

«Күзғындатып тағы жетті ме» деген сыңайда одырайыса қарасып, қаудиған үрпиңкі денелерін бір-бір сілкіп, жер тебуге қайтадан қызу кірісіп кетті. Жайылған тұстары құмырсқаның илеуіндегі үйме-жүйме, қардан аршылған жерлері сау тамтығы жоқ таздың басындай шұрық тесік.

Дәл сонда қандай күй кешкенін кім білсін, қазір шалдың төбе құйқасы өз-өзінен шымырлап, тұла бойын қалтыратқан діріл жүгіріп өтті. Осы жасқа дейін көңілінде түйткіл секілді нәрсенің көбі болды ғой. Жалғанда жақсы көретін дүниесінен бірақ бұлайша ажырап, алыста қалғандай сезінбепті өзін. «Әлгі айғырдың қоқаң-соқаңы көп болғанымен, шындап келгенде он биені шығаруға шамасы келе қояр ма екен? Әй, қайдан...» Жөні жоқ жерде сестеніп, шеніне жан баласын жуытқысы келмейтін құр көкіректігін жақтырмайтыны рас. Он қаралы жылқыны сөйтсе де, бірінші құдайға, екінші соған тапсырғанда: «не бопты, атасы айғыр ғой, шағын жылқының шашауын шығара қоймас» деп ұйғарған.

«Ойпырай-а, Қайыпқа қалай барды екен, бір бәлеге кез болып қалмаса жарар еді де». Сырттағы уақжанды жайғап үйге кіргенде шай қамдап қойып, өзін күтіп отырған кемпірінің жалпақ беті солғын, шығыңқы шықшыты пышақпен сылығандай тік жарланып, әжептәуір жүдеп қалғанын байқады. Суықтан кірген шал пешке әуелі екі алақанын жайып, жылынбаққа ыңғайлана бергенде, кемпірінің күйзеле қабағын шытқанын аңғарып, қалт тынды. Қитығуын қитықты-ақ. Бірақ ештеңеден байыз таппаған көңілі құлази берді.

Малымның басы да, құты да деп қажетке жаратпай жүрген тұқыл жалды, мес қарынды манғұл шалыс жиренқасқа биенің бітімі кенет көз алдына келе кеткені. «О, қайран қасқа бие!» Көкірегінде оттың қозы қалғандай тұтас қызынып кетіп, жалыны қолқасына дейін шапты. Алты ай жазды өткізіп, күзге салым көздеуге барғанда, бәрі кісі көрмегендей одырайысып қарсы алса, қасқа бие ғана тапжылмастан жайылып тұра береді жануар. «Бейшараның азу тісіне құрт түскен сияқты еді, мына суықта қайтып жүр екен» деді.

– Опырмой, күннің қағынғаны-ай, жалап тұр тегі. – Шалдың мұнысы – қолайсыз үнсіздікті бұзғандағысы. Жылқы жайы тілінің ұшында тұрғанымен «малыңның көзін баяғыда-ақ құрт демеп пе едім» деп өзеуреген табашыл сөзін еститінін сезіп, амалсыз тыйылды.

– Енді не қыл дейсің, жақсы бопты. Жылқы біткеннен айрылып, ел-жұрттың бетіне қарай алмай әлі-ақ тотып отырарсың.

«Ел-жұрттың бетіне қарай алмай не көрініпті» дей жаздап барып, қоя қойды. «Бұл құрғыр от алмасын де, алда-жалда от алса көр-жердегіні қопарып, бір-ақ тынады. Бәрінен де ана жылқы Қайыпқа не табам деп барды екен?» деді ішінен тағы. Көкейіне қайта-қайта орала беретін осы бір түйткілдің жауабы табылса ғана көңілі тыншып, жайланатын сияқты.

– Жылқыңды сат, сат деп ала жаздай қақсадым, кісі орнына да көрген жоқсың. Соятынын сойып бердім, шетінен кертіп жеп жырғап отыр деп ойлайтын шығарсың. Айналайын, міндетсіңсең, соймай-ақ қой, жемей-ақ та қойдым. «Сенің тапқан, сенің тапқан балаларың» деп көзімді ертел ікеш шұқисың да отырарсың.

Мен, не соларды даладан тауып әкеп пе ем?! Осы күні кім баладан опа көріп жатыр? «Бұйткен бала құрсын» деп зар қақсаған ел».

Қараторы өңі қуқыл тартып, көзін бұған алайтып, тайдырмай қадаған кемпір өршеленіп-өршеленіп сөйледі. Шал сазарып отырып қалды. Бір уыс дөңгелек кескініне тоқтамды ой үйіріп, дереу қатуланды. «Ашуланған уақытта адам не демейді. Бұл, бәсе, бір нәрсенің қоясын қазып, қопарып шығарып отырмаса көңілі көншімеуші еді».

– Сандалған неменің дені сау ма, өзі? Жегені жылқының еті, тағы маған соймай-ақ қойшы деп кергиді.

– Сұмдық-ай, сонша жылқың тұрып, біреуін жемесек елден ұят емес пе?

«Қой, құрысын, мұнымен дауласып жеңбеспін» дегендей шал назарын төменшіктетіп, үн-түнсіз қалды. Жылқыны көздеп келудің жөні қалай болар екен? Мынаның сайраған қызыл тілі ғана, үйдегі малға өліп кетсе де қарамайды». Шалдың бәрінен де көңілдің аяқ астынан құлазуынан жүрегі қатты шайлыққандай. Жарымжан бейшарадай шамаң бітіп, шараң таусылып, көпке дейін өзіңе-өзің келе алмай, меңірейесің де отырасың. Ары-бері ауыр қозғалып, күйбеңдеген кемпірдің анда-санда ah-ұh ауыр күрсінісі болмаса бір жайсыз үнсіздік. Шәлкем-шалыс, ілік-қақпа сөзге енді екеуінің де зауқы жоқтай кескіндерінде көлеңке кірбің мол.

«Қайып Буырылдан қырық шақырым, Буырылың мұнан жүз. Мініп баруға құнан жарар ма екен? Орта жолда болдырып, қара басып қала ма? Жүрісі де жайсыз, ұрып тастайды-ау».

Адам да мезгілге қарай құбылып отыра ма дейді кейде шал. Қыстың қысылтаяң шағында ойдың шарламайтын жері, бармайтын ықпыл-жықпылы қалмайды екен. Міне, ашуы бел ала бастады. «Үшеуіне үш жылқы еншілегеніме ешқайсысы да пысқырмайды. Жалғыз маған ғана мал керек. Мынадан бастап бәрінің сат, сат дегеннен басқа ештеңе білмейтіні несі? Ал сатайын... Сонда мынау бекзада, аналар өңкей бек пе? Өле кетсем ошақ қоңырсытуға жарамайтындарын ойламайды тағы өздері». Ортаншы ұлы бірде: «Көке, қанша жылқыңыз бар?» деп сұраған.

«Он! Біреу сізді кулак, бізді кулактың баласы десе жақсы көресіз бе?» деген. Сұлтанқұл белсенді баяғыда екі сөз айтса біреуі кулак болушы еді. Ақыры онысы жақсылыққа апарып соққан жоқ. Сондықтан да кулагы құрғыр құлағына түрпідей тиеді. «Мені сонда жылқыны көрге бірге алып кете ме деп ойлай ма екен?» Малының жайына шал қайтадан қамыға бастады. «Ең құрыса үйренген жері болса екен, сонда оларды Қайыпқа не айдап апарды?» Ортаншы ұлының сондағы сөзі жиі-жиі жадына орала берді. «Жұрт мені сонда құлақ дей ме?» Іші бір жылыса сол ортаншы ұлына жылитын-ақ тәрізді. Қалада, өзі сирек қатынайды. Ал келсе амандық-саулықтан соң-ақ: «Көке, жылқыңыздан хабар алдыңыз ба?» дейді. Істеген жері де онша жаман емес тәрізді, кім болса соған жалбақтап, далбақтамайды. Бірақ өзінше тік болып, турасын айтам деп, кейде кіділікке салынып, бұра тартатыны жаман.

Ал кіші ұлын жөніне қой. Қарайып тірі жүре берсе болғаны. Біреуді аяқ астынан аға қылып ала қояды да, құданың құдіреті тез-ақ айнып шыға келеді. Тағы өзі талайға келіп қалды, не алған қатын, не бітірген жұмысы жоқ.

Ең үлкен ұлы тұрған бойы манап. Дүние көшіп жатса қозғалмайды-ау. Ел мың сөз айтқанда, бір сөз айтпай, отыра беруге дәті қалай жетеді сабаздың. Әй, ол да асып бара жатқан қай бір жақсылық дейсің. Кемпіріне салса: «бәрін бұйрық біледі» дейді. Осы елдің баласының бұйрық-сұйрыққа қарап жатқанын көрген жоқ. Қолдары бірденеге іліге ме, соған жабысып, ақырына дейін айрылмай тістей қатып қалады. Қың еткен сөз сыртқа да шықпайды. Осылай болуды ел қалай үйренді, біздің тіршілігіміз соларға неге ұқсамайды. Алысқа бармай-ақ, мына көршінің балаларына қарасаң, жап-жақсы-ақ өсіп-өніп жатыр. Жандарын аямай жұмыс істейді. Кімнен кем, кімнен сорлы. Ал бұлар болса бас-басына тентіреп кетті. Сопайып-сопайып отырған біздің сиқымыз мынау. Жылқының жайы не болды, бәрінен де соны айтсаңшы».

Шал мұншалықты күйді басынан өткере бермейтін.

«Соймай-ақ та қой, жемей-ақ та қойдым» деген кемпірі жаңағы азғантай қыбыр-жыбырды көтере алмады ма, қарсы бөлмедегі диванға сұлық түсіп жатып қалыпты. Қуаты қайтпай тұрғанда даңғыратып салған үлкен үйінің қақ төрінде жападан-жалғыз қоқиған отырысының өзінен секем алғандай, жан-жағына алақ-жұлақ етіп бір түрлі үрке қарады. Осы күнге дейін қайнаған қан базардың ортасында жүріп, ырду-дырдумен ештеңені елең қылмаған сұмдық өкініші өзегін от боп қарып өткендей болды.

Қырғызға тау асып барып келетін баяғы жас шағында көрген бір құқайы, неге екені белгісіз, қазір ойына сап ете түсті. Екі кештің арасында ат шалдырғаны бар. Төңірек шымырлап қарауытқан мезгілде үйреншікті тау-тас, шоқы-төбе, қияқапталға дейін барлығы еңселене ыздиып шыға келіп, жат пиғыл, жұмбақ тұңғиық дүниеге айналып кете бергенде-ақ жалғызсырап елегзи бастады. Кенет өзіне қарай қорбандап тұра жүгірген құбыжық секілді әлденеден шошына қатты айғайлап жіберді. Анау да оқыс шыққан дауыстан жалт бұрылды. Сөйтсе, кәдімгі кірпікшешеннің үлкені жайра екен.

Шал осы қазір өз-өзінен айғайлап жіберуге шақ қалды. Көзіне ащы жас кептелді. Басы әңкі-тәңкі. Маужырай мүлгіген тыныштықты асыр-тасыр бұзып, сыртқы есікті жұлқып аша кіріп келген кіші ұлы әуелі күлімсіреп қарады. Әкесінің көңілсіз кейпін аңдап, солғын амандасты. Аузын болымсыз жыбырлатқан шал қабағын кіржете шытынды. Оң жақтағы бөлмеде қимылсыз жатқан шешесіне үрпийіп, тіксіне тосылды. Бір нәрсенің ретін бұзып алатындай: «Амансыз ба, апа?»— деді ақырын. Жастықтан басын жұлып алған шешесі бір мезет шүйіле түйіліп, Әнуар екенін айырғанда барып, ажарына ерекше жылылық үйірді.

– Күнім-ау, келіп қалдың ба?!

Осы бір сөзден кейін-ақ Әнуар дүниені өз орнында тұрғанға ұйғарды. Лезде жайдары мінезіне көшіп, әкесіне көзін күлімсірете қадады да, төргі бөлмеге сып беріп кіріп кетті. Әшейінде жай ауыр қозғалатын кемпір етженді денесімен қалқып басып, ұлының соңынан тұра жөнелді. Отыра-отыра жалыққан шал сүйретіле орнынан тұрды. Есіктің жақтауына сүйене бойын жазды да, сыртқа беттеп бара жатқан. Осы кезде кемпірінің сөзін құлағы шалып қап, қалт тоқтады.

– Сендердің мына әкелерің жылқының етін жалмауыздай жейсің, сенің тапқан балаларың дей ме, әйтеуір, ажалымнан үш күн бұрын өлтіретін болды.

– Өзім де не істерімді білмей басым қатып жүргенде маған осындай әңгіме айтпаңызшы, апа! Жылқы да, бәрі де құрып кетсін!

Көзі тая берсе-ақ өзін жер табандата жамандап шыға келетін кемпірінің ежелгі әдетіне еті өліп кеткен сықылды, елең қыла қоймады. Бірақ ұлының не білгені бар? «Бәрі құрып кетсе шекеміз қызады екен!» Ақкөзденген арсыз ашуға ерік бермегенмен шал іштей кіжініп, шиыршық атты.

«Басы ауырып, балтыры сыздайтындай не боп қалды бұған? Телім-телім боп жүр дейтіндей асырап-бағып жатқан қатын-баласы да жоқ. Қызметке таза барып, таза қайтады. Мойнына біз мініп алсақ бір жөн. Өз күнімізді өзіміз көріп жатырмыз. Сонда мұның басы неге қатады?» Осының біріне де лайықты жауап таба алмаған шал түңіліп кеткендей қолын сілтей шытынып, сыртқа беттеді. Осы кезде ар жақтан шыққан күңкіл-сүңкілге құлағын қайтадан тосты.

– Андағы киімің жұп-жұқа екен, жаурап жүрген жосың ба? – Өзгелерінен гөрі осы баласының тілін кемпірі оңай табады. Шешелік қамқор үнін жылы-жылы шығарса жайылып салатын ұлы, неге екенін кім білсін, бұл жолы ұстамды. Дегенмен жыланның аяғын көрген кемпірі де зымстан емес пе. «Азып қалыпсың, тамағыңды уағында ішіп жүрсің бе? Құдай сендердің алдарыңда алса екен бізді. Шал алжуға айналды. Ақырымыз қалай болар екен, содан қорқамын». Осы сөздерді кемпір төпеп айтпай әрбір жасаған үзілісіне байлам-байыбын қоса үйретіндегі дауыс ырғағы ұстамды. Оның үстіне бұрын ешкімге тіс жарып, аузынан шығарып көрмеген жайды ең сүйікті ұлына ғана жайып салған кейіпке енді. Жаңағы реніші ұзаққа бармай-ақ Әнуар лезде жадырап шыға келді.

– Жағдайым жақсы, ағаның үйінде жүрмін.

– А-а, жақсы болған екен, бала-шағалары аман ба?

«Ағасы кім тағы? Әлгі қу тұяқты сөз етіп қалып еді, соны айтып тұрған жоқ па?» деді шал алға үмсынған күйі. Аталас ағайынның баласы – Сопыбекті бастан жаратпайды. «Ыстықтың тамырындай ылпылдаған неменің бір есебі болған ғой, әйтпесе жолатар ма еді. Өзінің туған әке-шешесіне жақсылық жасамаған ол ешкімді де жарылқай қоймас. Бір шаруасын бітіріп алған соң біздің дәлдірлектің құйрығынан бір-ақ тебер». Денесі ықшам, беті дөп-дөңгелек, көзі және ойнақшып бір орнында тұрмайтын Сопыбек сайтанды кіші ұлының аға деп әлдеқандай қылғаны шалдың көңіліне сөйтсе де сыймай барады.

– «Менің бауырыма жөндеп қара, төркін жағыңа тарта бермей» деп жеңгейге аға ылғи тиісе береді.

– Байғұс-ай, қайтсын енді. Ел не десе о десін, өзі бауырмал.

Ұлынан да өтіп лекілдей жөнелген кемпірінің қылығын неге жорырын білмей шал дал болып тұр. Бұлар неге лезде біреуге жақын бола кетіп, екіншісінен айнып шыға келеді екен? Қазір байқап қарасаң, Сопыбектен жақын адам болмай тұр. Ертең ол да жайына қалады». Маңыз-мәнісі шамалы бос мылжыңға шалдың ынтығы құрып тұрған ештеңе жоқ, ағайыншылықтың титтей ләззатына бола ұлы мен кемпірінің жүрек жарды әңгімеге көшкендеріне таң. Осы кезде кіші ұлы:

– Апа, мен үйленбесем болмайды екен, тіршілік қиындап кетті. Көкеммен ақылдасып көресіз бе? – деді.

– Қыстың көзі қырау, заманақыр, жер тақыр, қаңтар да қабаттасып тұр, кім білсін, балам-ау.

«Бүгіндікке айтқан жібі түзу сөзі осы болды» деп қойып, шал қозғала бергенде, ашық-шашық жатқан ыдыстардың біріне аяғы тиіп кетті. Даңғыр-дұңғыр боп үйдің іші жаңғырыға жөнелді.

– Анау бәрін қиратты-ау, а! – деп кемпір бері шыға беріп, шалымен бетпе-бет жүздесіп қалды. Кемпіріне ұзақ бедірейіп қарағанмен ләм деп тіл қатпады. Көптен алынбаған сақал-мұрты жүзін тұтас жауып, өңін салғырттық меңдей түсіпті. Секем ала сескенген кемпірдің қараторы жалпақ кескіні қызылкүреңітіп:

– Анауың қатын алам деп жатыр, оған не дейсің? – деді.

Шал сазара бөгеліп барып, бір кезде сыртқа шықты. Соғыста оқ тиген оң шынтағының жаны кетіп қалғандай, шымылдап үйі бастағанын да елемеді. Қолға қараған уақ малға қайталап шөп салды. Жаңағы не әңгіме деген де жоқ. Мұнша ұзақ тірлігінде абыр-сабыр ештеңе болмағандай.

«Жас демей, кәрі демей бұл бенде шіркін қарақан басының қамын ойлай ма, қайтеді?» – деді бір кезде. «Көке, сіз жылқыны жақсы көресіз, біз қаланы жақсы көреміз. Берсеңіз жейміз, бермесеңіз «ой, осы біздің әкеміз қызық, сонша жылқыны не қыламын дейді екен, төрінен көрі жуық қалғанда» деп ренжиміз. Бәрібір жылқыңыз тек өзіңізге ғана керек. Байқап қарасаңыз, біз бәріміз сұмдық өзімшілміз» деген ортаншы ұлының сөзі ойына орала кетті.

«Ол неге сонша заржақ болып туды? Анау неге сонша санасыз, есі дұрыс адам қаңтарда қатын ала ма? Жер қара, күн жылыда қайда қалып еді? Әй, осыдан бар ма, бәрін айдап келіп, шетінен сатырлатып соймасам ба, осындағы елдің біреуі болмаса біреуіне ет керек шығар?».

Шал осы ойға тас бекінді. «Қаңтар тұрмақ одан зоры болып кетсе де алатын қатыныңды ал, мен жылқыларды айдап келейін, оған шейін үйдегі малға қарай тұр» деп, шал бесін шамасында атқа қонды. «Кештетіп шыққаны несі?» деген кемпіріне де жауап қатпады. «Құдай жолды оңғартса, ертең тура осы уақытта Қайыпқа да жетермін», – деді.

Құнан тебінгенде ғана қолқ-қолқ желеді, онысының өзі қолқанды түсіретіндей тым қатты. Бір атқа жүк болатындай сеңсең ішігін қайта-қайта қаусырынып: «Төменгі жақ суық екен-ау», – деп қойды. Ойға қар қалың түсіпті. Дүние шетсіз де шексіз аппақ. Аттың басын төте жолға бұрған шал іңір қараңғысында Самсыдағы ескі жекжатының үйіне бір-ақ ірікті.

– Ойпырмай, ақсақал-ай, қартайғанда осыңызды қоймадыңыз-ау. Одан да соятынын сойып, сататынын сатып, үйде тыныш жатпайсыз ба?! Қайып деген жердің түбі емес пе, жарықтық. Жаман айтпай жақсы жоқ, орта жолда құлап немесе атқа қайтып міне алмай айдалада қатып қалып жүрсеңіз, балаларыңызға таңба боп түспей ме, – деді ескі жекжатының баласы.

– Осы жолы тұқым-тұяғымен құртпасам ба, қарап тұр, – деді шал кіжініп.

Таң сәріден шал атқа мінді. Көк пен жерді айырып болмайтындай дүние ақтүтек. Демі үскірік аяз ашық жерді оскылай шымшылап, дыз-дыз еткізеді. Ішігінің жағасына бетін бүркеп, қанша жасырынып баққанымен лап-лап қоятын суық леп қойны-қонышына сумаңдап кіріп, тұла бойын сәт сайын шымырлата қалтыратады. «Күрең байталдың еті ояз еді, мынадай суыққа ұшып кетіп жүрмесе» деді ішінен. Демі жетпегендей құнан да жиі-жиі пысқырына бастады. Тоңазиды-ау шамасы, денесінен жүгіріп өткен діріліне дейін сезініп келеді. Балаң

жылқы жүрісінің ырғағын қайта-қайта бұзып, бірде шиыршық атып қаздаң қақса, біресе лыпып жөнелетіндей маймандай басады. Күлтеленген жалының дегбір таппай қалт-құлт еткеніне бірауық алданып бақты. Осындай ұзақ жолда көп ойдың біреуінің ұштығынан ұстап, соның аяғына шығу қашанғы бір дағдысы еді.

Қазір береке-тиянағы жоқ әлденелер санасын алма-кезек киіп-жарып, бір нәрсені дйттей алмай көп әлектенді. Қыстың күні баяу көтеріліп, сонау тау жақты қиястай көлбеген шақта манадан шаңыта тұманданған ауа шұғыл сейіліп, адыр-қырат – бәрі тұрған-тұрған орындарында сіресіп-сіресіп қалыпты. Сұлық түскен аппақ азалы дүниенің бетіндегі жалт-жұлт еткен мың-миллион шыны сағым көзін қарықтырып бара жатқан соң таптаурын қасқа жолды нысана етіп алды да жүріп отырды.

«Ертеңгі күні көзім тайып кетсе, бұларда ауыз бірлік бола ма, жоқ, тұқымы тұздай құрып, тоз-тозы шығып, тентіреп кетер ме екен? Менің балаларым сөзге неге үйір екен осы?» деді бір кезде. «Ана қатын алатын дәлдірекеннің өзі «дос-дұшпаным бар» деп, аузын алты қарыс керетіні қалай?! Дұшпан болатындай сонда бұларға не жетпейді? Осы күнгінің адамы сөзді қуарын қуғанмен, артын тоспайтын шығар, бәлкім?».

Шал ойдан да жалығып, бірауық ыңылдап ән салды.

«Көтердім елу бір пұт кірдің тасын». Осы кезде құнан оңбай сүрініп кетіп, тұмсығымен жер сүзе құлай жаздады. Қамсыз отырған шал ұшып кетуге шақ қалып барып, жөнделіп алды. «Әй, бір құрып қалған жылқысың ғой», – деп қамшыны сауырына көміп-көміп жіберді. Бітқып-ытқып кеткен құнан әудем жер шоқырақтай желіп барып, китің-китің жүрісіне көшті.

«Ойпырмай, сұмдық-ай, айдалада құлап қала жаздадым-ау!» деген ойдан жүрегі су ете түсті. Көз ұшынан көрінген сонау бел-белес, адыр, шоқы шаңыта көлбеген сағым мазағынан қалбалақтай қалқып, тербетіле шайқатылады. «Әй, қайран қасқа ат-ай!» деді. «Мына иттердің біреуі мал баққанда қолдан шығаратын жылқы ма еді, жануар!» «Ауылға келген сайын мініп тұрамын» деген әлгі дәлдірбай «баяғы қасқа тайым қайда?» деп сұрап та қоймады. Мұнда жасы ұлғайған кісі аттың екпініне шыдамайды екен».

Жол-жөнекей кезіккен қыстаулардың ешқайсысына бұрылмаған шал: «Не де болса Қайыпқа бір-ақ барып жығылайын» деді. Зіл батпан ішігі екі иығын жаншып, қарын талдырып-ақ тастады. Қос жауырыны аши ұйып, денесі салдырағанын да ерен санамады. Қарсы алдындағы жотаны асса – Байқоңыр, содан сүт пісірім уақыт жүрсе, Қайыпқа тұмсық тірейтінін топшылап-ақ келеді. «Жас болса да белі мықты екен жануардың» деп, құнанға да бір риза болып қойды.

Іңір қараңғысында ойпаңға орын тепкен шағын қыстауға бір-ақ тоқтады. Сыртта қыбырлап біреу жүр. Сембей дарылдаған моторға арпылдап үрген бір-екі иттің үні қосамжарласып, дүние у-шу. Қораның аузына орнатылған шамға жақындаған жолаушының бейуақыттағы суыт жүресінен секем ала состиган үй иесі көрінді. Аттың үстінде сіресіп қатып қалған жүргіншінің дөңгелене қаусырынған жағасынан бастап, сақал-мұрты мен түлкі тымағының бәрі ою-өрнекті ақ қырау.

– Салаумаликум, ақсақал, иә, жолыңыз болсын! – Бір қауызға сыйып кететіндей дүниенің апшысы қуырылған шақта қонағуар сергек дауыс шалдың көңілін желпінтіп өтті.

– Айтсын! Е-е, батырекесі, мына суығың қайтеді, жан ала ма? – дегенде іші-бауыры қалтырап, жүгіріп өткен діріл тұла бойын тоңазытып жіберді.

Үйге кіргенде бетке ұрған жылы леппен бірге былқып қайнап жатқан жылқы етінің дәмді иесі мұрнын жарып өтті. Аузы төске қараған төрт бұрышты темір пеш алыс жолдан арқырап-сарқырап жетіп, ысылдап-пысылдап баяу тоқтаған тепловозға ұқсайды. Торға түскен кекіліктей кісіге жаутаңдап қарайтын келіншек дереу іргеге қарай шегініп, бұған жол берді. Сырттан бір құшақ суықты ала кірген үсті-басы ақ қырау мұны жатырқай үрпиіп қалған екі қарадомалаққа:

– Бә, аяз ата келді ме? – деп шал мейірін үйіре жылы шыраймен қарады.

Белбеуінің орамдарын аспай-саспай әлденеше тарқатып жазғанына ана екеуі әуелі таңырқай бағжиып тұрды да, бір-біріне қарап, сықылықтап күліп жіберді. Кісіні тосырқамай шақшиып тұрған ана біреуінің ұсқыны мына кекілік кейіпті келіншекке келіңкірейді екен. Төрге көрпе төселіп, басына жастық тасталды. Шал жайғасып отырған кезде балалар бұрышта ширатыла бүктеліп жатқан белбеуге тұра ұмтылысты. Осы кезде сырттан үй иесі кірді. Ірі кескіні көп сөзі жоқ томағатұйық адамның кейпіне келеді. Киімдерін орын-орнына қойған болымсыз қимылдың өзінде шықшытының бұлшық еттері түйінделе бұлт-бұлт ойнайды. Белбеуді тартқылап арпалысқан балаларына көзін аларта қадап:

– Тиіспей, орнына қойыңдар! – деп зекіп тастады.

Бір мезет абдырай состиысып қалған кішкентайлар әкелерінің бейтаныс кісінің қасына жайғасқанын көріп, белбеуді қайта жұлқылап, тартқылауға көшті. Манадан бері көз жазбай баққан шал: «Өздері егіз бе?» деді.

– Қап, мыналар қоя ма, жоқ, таяқ жейін деп жүр ме!

Әкелері шұғыл қимылға баратындай тұрмаққа ыңғай танытқанда аналар жым бола қалды.

– Тиіспе, ойнай берсін, баланың шалды қызық көретін, шалдың жас иісті аңсайтын заманы ғой бұл, – деп шал екеуіне күлімсірей қарады.

Жай-жапсарға қаныққан үй иесі әлі сеніңкіремегендей басын қайта-қайта шайқай берді.

– Самсыдан бүгін шықтым дейсіз бе, ой, жарықтық-ай, а! Жүз шақырым жерге атпен жүргенді қайдам, төске машинамен барып келгеннің өзінде ертеңгісін сүйек-сүйегіміз салдырап, берекеміз кетіп қалады. Жылқының қарасы көп. Жер тақыр, бейшаралардың не тауып жеп жүргенін білмеймін, әйтеуір, аңыздан шықпайды. Бір мезгіл суатқа келгенде көремін, ішінде көкжаны да бар сияқты. Мына суыққа ұшып кетіп жүрмесе жарады да.

– Бар, бар, – дегеннен басқа шал ештеңе айтпады. «Бұл жаққа қалай келіп қалды екен?» деген сұрақ тілінің ұшында тұрғанымен сөзді одан әрі соза түсуге жүрегі дауаламады.

«Жирен байталдың ұсқыны күзде-ақ нашар еді» деді іштей. Алдына келген еттен де кінәз жеді.

– Ұзақ жолдан келген екенсіз, алыңыз, ақсақал, – дегенді үй иесі әлденеше рет қайталады.

Шал шайды жақсы ішті. Күні бойғы суықтан сіресіп, құрысқан денесі жазылып, көңілінің хошы да келе бастады. Үй иесінің түйткілді сұрағына да қитықпады.

– Сонша жылқыны қайткенде, қартайған адамға тамақ керек пе, керек. Қусырынып үлгермеген бала бар тағы. Жөні келсе осы жолы өзім де біразының көзін құртатын шығармын, – деді ренішін жасыра алмай.

– Ана қысыр емген тайдан басқасында ет жоқ қой.

– Айғыр ше? – деді шал жұлып алғандай.

– Жылқыларыңыз иесіз қалмай ма? – деді түкке түсінбеген райда аңырып қалған үй иесі.

Жігітке ұмсына түскендегі қимылдың өзін ауырсынған сыңайлы шал қабағын шытынды да, түзеліп отырды. Жан баласына жақ ашпай, жасырып келген жайын осы қазір айтатындай шүйіле төніп, болымсыз езу тартты.

– Сексенге келіп селкілдеп отырса да әке әкелігінен танбайды, бала балалығын қоймай ма деп қалдым ғой. Көзім тайып кетсе бір бұйыртқаны болар, енді маған жылқы мал болып жарытпас.

Кекілік кейіпті келіншектің қалындап салып берген төсегіне жатқанда шалдың санасын сан-сапалақ ой кимелеп, кірпігі айқаспай қойды. Ортаншы ұлының әлі күнге дейін баласы жоқтығын ойлады. «Осылар неге өздеріндей жігітті көрмейді екен? Бейнеті ащы, сонысына қарай жегені қазы-қарта, жал-жая. Тағы өзінің екі баласы кісі жатырқамайды екен».

Кенет сонау атамзаманғы өтіп кеткен соғысқа аттанып бара жатқан кезін есіне алды. Тас жолдың бойындағы таныс үй көзіне оттай басылғанда: «Қарауылбек, қош, аман бол!» деп осы қазір айғай салғандай көзіне ыстық жас кептелді.

Шал бүгін де ертелетіп шықты. Бір белгілі аумақта ғана тіршілік белгісі бардай, ал осынау түтеген суықтан жер мен аспан тұтасып кеткендей айнала меңіреу шексіздік. Әр-әр жерде көзге шалынған жусанның басы ісініп-кебінгеніне қарамастан селтендеп елпелек қағады. Мұқал жоталар ұшы-қиырсыз сілемденіп, дерегі жоқ қиянға созылып кететіндей.

Шал бір бел асып, кішкене жалды тік өрлеп біраз жүрген соң қарсы алдындағы тұйық қалқада бүрісе-бүрісе жайылып тұрған жылқыға кезікті. «Әй, жазғандарай, а!» деді. Осы кезде астындағы құнаны кісінеп жіберді. Бастарын жұлып-жұлып алып, одырая қарасқан қалыптарынан ширақтықты аңғарды. «Қорықпандар, мен бармын ғой» дегендей мойнын доғадай иіп, қасқайып тұра қалған айғырдың ажарына қарап, шалдың көңілі бірден тыншыды. Түндегінің қарасы көп дегені рас екен. «Мыналардың ұзын саны жиырмадан асып-жығылмасын де әуелі. Бәсе, бөтен жылқылар бастап келген екен ғой, әйтпесе бұлар үйренбеген жеріне тұрмаушы еді». Баяғы әдетіне бағып, шетте саяқ жайылып тұрған қасқа биеге қарай аттың басын бұрды. Екі бүйірі солыққы, қарны салбыраңқы екен. «Алда жазған-ай, ерте буаз-ау, а. Биылша жанын бағып шыққаны жөн еді» деп ойлаған шал қасқа биенің тұсына тақағанда тізгінді амалсыз тежеді. Жазғанның қоңы тайыңқы да еті ояз. Қос құлағын қайшылап, кенет бұған оқыранып қалғанда, шалдың етжүрегі езіле елжіреп, арқасы тұтас шымырлап өтті. «Қайран жануарым-ай!» деді. Аттан түсіп, жалқұйрығынан сипап,

еркелеткісі де келді. Бірақ қайтып міне алмайтынынан қауіптенді. Көз көргеннің аты көз көрген.

«Ана шіркіндер кімнің қадіріне жетеді дейсің. Шендеріне де жуытпайды». Қасқа бие бір кезде жылқыларға қарай бет алды. Басқан сайын артқы сүйектері шодырайып шығып, екі саны шалбарлана керіліп-созылады. «Тоқтамай қалған жылы жоқ бейшараның. Он екі құлындады-ау, өзі» деді соңынан көз алмай қадалған қалпы. Кей қатындардың ұсқыны келіспесе де баланы балпанақтай-балпанақтай ғып табатыны сияқты бұл жазғанда да жаман құлын болған жоқау, мола кәрі, сонда да буаз. Ал ортаншы ұлының әйелі келін боп түскеніне көп болды-ау, бірақ әлі көтерген ештеңесі жоқ».

Құла байталдың да ұсқыны нашар екен. Сидиып-ақ қалыпты. Басын кегжитіп алған айғыр ғана бұған бір мезет парық сала қарап бөгелген тәрізденді. Содан мойнын созып жіберіп, басын жыландай сумаңдатып барып қайтадан қақшия қалды. «Кім болсаң ол бол, мына үйірде ешкімнің шатағы жоқ, өзімдікі» дейтіндей кейпі тәкаппар. Бір кезде қысыр емген тайды, бірен-саран жабағыны үйірден аластағысы келгендей қуып берді. Бүкіл бір қапталының сау-тамтығы жоқ ол да топ жылқының ішіне өңмендеп еніп барады. Түктері ұзара қаудиып, сап түзей қатарласа жайылған жылқылардың арасынан биенің бірі айғырға тұяғын сермеп қалды. «Кімнің жылқысы екен?» деп тұрқы бөтен қарагер биеге ұзақ қарады. «Өзі жас екен, құйрық-жалы төгілген келісті-ақ бие болады-ау, жануар». Қысыр емген тайдың артқы тұяғына бірдеңе тиген бе, жігі ажырап, қызыл еті көлдіреп, ырсиып қалғанын байқады.

Төске айдамаққа бекінді. «Жөні келсе бөтендерді қалдырармын, қалмаса қайтпекпін, ілескен жеріне дейін ілесер» деп топшылады. «Мұндай суықта айдап кету де оңай емес-ау», – деді тағы ішінен.

Жылқыны орнынан дүркірете қозғап, көлденең белге жайлап қаптата бастады. «Қақаған қара суықта жіті қимылдамаса басына шығып кетіп жүрер» деді. Осы кезде айғыр бір шетке сытылып шықты. Шарасынан шәлкем-шалыс ұшқынды байқап, шал лезде сезік алды. Сөйткенше болған жоқ, айғыр басын шайқақтата келген жағына қарай шаба жөнелді. Қалғандары да осыны күткендей тұс-тұстан жырылып, оның соңынан ілесті. Ал қасқа бие бәрінің кеткен жағына қарай басын кілт бұрып, таңырқаған сыңайда біраз бөгеліп барып, кісінеп жіберді де салқылдап кете барды. Құнанның бүйірінен түртіп қап соңдарынан тұра шапты. Сеңсең ішігінің далбақтаған етегінің қойны-қонышын суық жел кеулеп, көкірегін көк сүңгі мұз түйреп өткендей тұла бойы тітіреніп кетті. Іші-бауырының қалтырап, тоңазығанын да елемей орағыта алдынан айналып, алған бағыттарынан ойсырата кері қайтарды. Жылқы жарықтықтардың тіршілікке дыбыс бере пысқырынғандарына дейін көтере алмаған нәуетек шыңылтыр ауа сәл нәрсеге қарш-қарш айрылатындай тырсия шатынап тұр.

Қаңсыған қатқақ дүниенің төскейін топылдата төпеген болат тұяқтар дамылсыз сықырлатқанда – шыңылдаған ұшқынды дыбыс зыңылдап тынбай ілеседі. Басын кегжитіп ап осқырынып одырандаған айғыр аясы қызғылттанған үлкен көздерін кәдік ойнақшытып, жан-жағына алақ-жұлақ тастайды. Ара-арасында наразы адамдай бұрылып қараса сәл ғана жиырылған мойны жуандана тырсиып, тұтаса көрінеді. Қоқаң-соқаңға көшіп, біресе о шетке, біресе бұ шетке

шыққанда, бұлтындап ойнаған жұнттай жұмыр жаясы шықтанып, сүмбіледей жылтылдайды. Бүкіл жылқы шалдың ыңғайынан шықпай жүріп бергеніне қитыға ширыққан айғыр үйірдің алдын кенет кес-кестей тосып, қасқайып тұра қалғанда: «ай-һай жануар, ай-һай» деп шал қатты дауыстап жіберді. Көзін алайта осқырынып, мойнын доғадай иді. Жалын күжірейте жерді тарпып-тарпып қап қойқандап тұрды. Бұған тіке шапшитындай бір кезде ышқынып барып, жалт бұрылды да құйынперен шаба жөнелді. Көлденең төбешікке жеткенде басын қақшитып, құйрығын көтеріңкіреп, қалт тоқтап, кісінеп жіберді. Жуастау үйір әлденеден сезік алып қалғандай жалт-жалт қарасып, солай қарай бәрі бірден лап қойды. Шал бір орнында қалшиып қатты да қалды. Баяғы күш-қуатының жоқтығына осы жолы шын көзі жеткендей болды. «Апырау, мынау атты адамды қаға-маға кете беретін түрі бар ғой» деп ойлады.

Леп алу қиын мына үскірік суық ауада көңілі құлазыған соң ба, жоқ, шынымен дүние сондай сұрықсыз қытымыр ма, шал сұлық түскен сонау қырат-адырлар тұрмақ, ие бермей кетіп, келген ізімен сырғып бара жатқан жылқыға дейін жатырқап шолды. Баяғы айғыр ғана бұған қыр көрсеткендей басын кегжиткен күйі осқырынып-осқырынып қояды. Бір орнында тұрмай тықырши берген құнан осы кезде шырқырап кісінегенде баяғы соғысқа кетіп бара жатып: «Қарауылбек, қош, аман бол!» деп айғайлағаны ойына сап ете түсті. Тұла бойы қалтырап кетті. Сөйткен Қарауылбектің не болғанын кім білсін, одан бері қырық жыл деген уақытың зу деп өте шығыпты. Сондағы немере жеңгесі Қозының шашын жайып жіберіп: «Он тоғыз бастан айрылып, жалғыз қалған тұяқ ең, кенжем-ау, кебін киген келмейді, кебенек киген келеді, жолыңды оңғарсын, жолыңды!»— деп зар еңіреп жылағанын есіне алды. Демі жетпегендей қыстыққан шалдың сеңсең ішігінің жағасын айқара ашып, көкірегін қарыс айыра күрсінгенде кеудесін ыстық жалын қауып, көзінен жас ыршып шықты.

Осыдан көп жыл бұрын қырғыз асып бара жатып, екі кештің арасында өзіне тұра ұмтылған мыстан кейіпті жайрадан қатты шошынып, баж ете қалғанындай қазір де айғайлағысы келіп кетті.

«Қосшыбай деген шалмын, Қосжан деген бала болғаным кім нанар дейсің қазір. Осы селкілдеген күйімде туа салғаным жоқ қой. «Тірілердің бәрі әулие деуші еді» жарықтық бір жамағайыны. Сонда мен де әулиемін бе?» деді кенет өзіне-өзі. Сталинградтың маңындағы ұрыста бес-алты күн қатарынан жаяу жүргені бар. Қанға көрінді ме, сол жылғы суық та қатты-ақ қағынды. Алдыңғы сапта кетіп бара жатқан командирдің есіне бұл анда-санда түсіп кете ме: «Жүзгенбаев» деп дауыстайтын. Бұл дереу үн қатса: «А, значит, живой» дейтін. Бір үрім-бұтақтан жалғыз қалғанымды білді ме екен сонда ол жазған» деп ойлады шал.

«Тірі жүргеннің бәрі әулие болса әулие шығар, екі дүниені бірдей тауысып, мойнына қан жүктеген анау Жанापия да әулие».

Ілік-шаттыс ойлардың бірінен соң бірі киіп, әрі-сәрі күйде отырған ол аяқ астынан серпіліп, атын тебініп қалды. Жерге топ-топ тиген тұяққа үздіксіз сықырлаған дыбыс қосамжарласа ілесіп келеді. Жолдың тым ұзақ екенін сәттік оймен болжауын болжағанмен санасының бір түкпірінде Жанापияның кейпі сұлбаланды да тұрды. Осы жолға шығардың алдында сол Жанापия төсек тартып

қалды деп еді. Өнеукүнгі әңгімені ұмытып, көңілін сұрап кіріп шығайын десе де бір күш тежеп, беттеткізбей қойды.

«Бас қосқан жерде менен жақсы жоқ» деп көкірегін өрге айдайды да отырады. Ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермейді. Өз-өзінен келіп ұрынды ғой, әйтпесе онда нем бар? «Әй, сен осы ауыл мен төмендегі жылқыңнан басқа не біліп, не көрдім дейсің, қыстырылмай тыныш отыр» деп басқысы келген жоқ па. «Әй, пәнді, қой енді» дедім. Төрде отырған жерінен құнжындап тұрмаққа оқталған Жанәпияның шоқша сақалы көстендеп, аясы қып-қызыл көзін тесірейте қадағанда қариялылыққа жуыспайтын зады жақсылық емес суық ұшқын өңменіңнен өтердей еді. Қосшыбай шал Жанәпиямен бетпе-бет келгендей арқасы өз-өзінен шымырлап: «Кәпірдің ұсқынының жаманы-ай» деді. «Не көріп, не қойды екен сонша?» Көп болса өкімет жылқысын алып, жер аударғаны шығар. Одан Қытайға қашып кетіп, отыз жылдан кейін қайтып оралғаны ма?»

Төске тартқан құнан қараса басын шұлғып-шұлғып қойып, төпеп ұрып келеді. Сәл доғалана иілген мойнының түгі ақкіреукеленіп, төгілген жалы сусыл қағады.

Тағы да әлденелер кимелеп әлегін шығарды. Орнынан қалтаң-құлтаң атып тұрып, мұны тарпа бас салатындай боп біресе Жанәпия ежірейеді, «он тоғыз бастан жалғыз қалған тұяқ ең, кенжем-ау» деген Қозы жеңгесінің даусы құлағына келгендей болады. Қанша белді артқа тастап, қанша қырдың алдында керіліп-созылып жатқанының көлемін ойша мөлшерлегенмен көңілін оған да діттетпеді. Сонау алыста үйіріліп-төңкерілген сағым аумағы кейде аспан мен жерді тұтас алып көлбесе, кейде түйдектеліп-түйдектеліп барып, есіле жазылып кетеді. Көз ұшындағы беткейдің қабағында қимылсыз қалшиып тұрған жылқыны шалдың көзі шалды. Қасында жабағы ма, әлдене қараяды. «Алда жазғандар-ай-а, әл қалмаған соң қайтсын» деді. Жүрек тұсы өз-өзінен шым ете түсті.

«Кеудесінде жаны бар қыбырлаған тіршілік иесіне жаманат деген, әйтеуір, бірдей боп келеді екен ғой. Жан-жануарға бұл ашаршылық емей немене енді. Адам баласы өлместің амалын тапқанына кекиіп қалатын не жөні бар? Жарықтық, бұрынғылар айтушы еді, аш боп бара жатсаң бір тоқтығы бар деп, тоқ боп бара жатсаң бір аштығы бар деп. Ойпыр-ой, осы күнгі жұрттың кесірі бас жара ма, тас жара ма? Баяғыда бір үзім нанға зар болған бауыр еті баласын жеп қоюға дейін бармап па еді. Сен не көрдің деп кергітін жөні ме, Жанәпияның».

Қырғыз асып бара жатқан баяғы шақтың бейуағында өзіне қарай қорбаңдап жүгірген жайраның ұсқынсыз кейпінен шошына баж ете қалғанын ойына тағы да алып: «Сонда қара басып, неге қорықтым екен?» деді.

Жаңағы екі жылқы жаққа әлсін-әлі назарын салып, бұлдырап қарайғандардың тұмсығымен жер сүзе қалтылдап құлап қалуға шақ тұрғандарын сезінді. Көңілі босап, көкірегі қызынды, жан жүрегі сыздап ауырып кетті. «Тіске ілінер түгі жоқ қу тақыршылық заманда ілдәлап жанын бағып, осы күнге дейін жеткен жылқы жарықтық әулие десе әулие. Әй, бірақ жаның да, малың да тастан жаратылған ба деймін. Неше түрлі зобалаң бастан өтті ғой».

Қыстың ежелгі мінезіне қанша көндіккенімен шыңылтыр аяздың сұмдық суық лебі шалдың іш-құрылысының қуыс қалтарысын түк қоймай түгел шарлап, көзінің айналасына дейін тастай боп кеткенін де елемеді. Тек бір азынаған құлазу

сезімі ғана тұла бойын тоңазытатын сықылды. «Баяғы ашаршылықта жылқы қайда, бақа-шаян, құрт-құмырсқа жоқ болды ғой».

«Он тоғыз бастан айрылып, жалғыз қалған тұяқ ең, кенжем-ау» деп зар еңіреп жылап, соғысқа аттандырып салған Қозы жеңгесінің сөзі жадына оралғанда: «Өлген-жіткеннің есебін ала берген бе, жазғаның» деді әуелі жақтырмай. Он тоғыз бас бір әулетке тым көп болып көрінді. Әкесі мен шешесі, бес ағайыны, олардан өрбіген балаларды ойша тізіп, санап қараса, шынында да солай.

«Апыр-ау, сұмдық, бір қауым ел болмақ екенбіз-ау. Солардың бірінің орнына мен кетсем әлдеқалай болар еді? Адамның еркіне қойсаң құзғын боп жүре беретін түрі бар ғой. Өткен-кеткен әруақтарды бұрын бұлай ойламайтын шал: «өлеріме көрінді ме, мұным не?» деп бір қойды.

Әкесінің ескі жұртын бір жаз жайлағаны бар. Арыны басылмай тұрып, сай-саланың қойнау-қойнауын түгел шарлап, тыным таппаған еді. Жамбастана біткен еңселі тепсеңге көтерілгенде астындағы аты болдырды. Еңіске жетектеп түсіп, қозыкөш жердегі шұғыл бұрылма кезеңге келгенде құранды ерін сыпырып алып, тартпамен бунап-түйнеді де үйіне қарай беттеді. Есіктің алдында тұрған естияр баласы Дарқан әкесінің беймезгіл уақытта ер-тұрманын көтеріп алғанына таңырқаған күйі:

– Апа, көкем ерін арқалап келеді, – деді қатты дауыстап. Етженді қараторы әйелі есіктің көзінен сығырая қарап:

– Кешелі бері қабағы қарыс жабылып қалып еді, сонысына көрінгені шығар, – дегені де құлағына анық жетті.

Қосшыбай әйелі мен ұлына бір қарап, төрге оза жайғасты. Он үш, он төрт жасар баласы әкесінің ертұрманын арқалап келуінің мәнісі не жете алмай селтиіп тұр. Әкесі мен шешесіне жалтақ-жалтақ қарағанмен тіл қатуға жүрексінетін тәрізді. Күйеуінің салғырт, сынық жүзіне ұзақ телміріп, жаманатты естуге дәті жетпейтіндей именіп барып, үнсіздікті ақыры әйелі бұзды.

– Атыңа не болды?

Бұл ләм демеді. Ортаға дастарқан жайылды. Жаңағы баласы сырттан самаурын әкелді. Шешесі шыны-аяқтарды сүртіп отырып:

– Ана екеуі қайда кетті, жоғалды ғой, шақыршы! – деді.

Шешесінің тынымсыз жұмсай беретініне қабағын кіржитіп, сыртқа атып шыққан естияр бала жіңішке даусын барынша созып:

– Жарасбай, Әнуар, – деп айқай салды да, әкесінен төменірек орынға келіп жайғасты.

Бір кезде бірінен соң бірі ентелеп кірген екі бала бір сұмдық жаңалық айтатын кейіпте бағжия қарап қатып қалысты.

– Күні бойы үй көрмей қайда тентіреп жүрсіңдер?!

– Көке, апа, – десті олар ендіккен күйі.

– Е, не!

– Мына сайда тасқора бар екен, соны барып көрдік.

– Қайда? Өтірік айтасындар, – деді үлкен ұлы.

– Нанұрсын! – Біреуі сенбейсің бе дегендей кеңірдегін қолымен орып жіберді.

– Тек! – деп шешесі шоршып түсті. – Жақтарың қарысқырлар-ай, қайдағыны қайдан шығарасыңдар! – Сонан кейін бұған бүкіл денесімен бұрылып, алара қарады.

– Әтиімнің ескі жұртына келіп отырмыз. Бір мал сойып, құдайы тамақ бермейсің бе? Әруақтар дәмтететін шығар! Осыларды қайбір жетісіп жүріп көрдік дейсің, – деді.

Ішіп отырған шайын кілт доғарған Қосшыбай үндемеген бойда сыртқа шығып жүре берді. Тасқораға кешелі бері келуге жүрегі дауаламаған. Қазір қарсы алдындағы тік текшені жалдатып шығып, құлама жартастың тұсына келді. Енді, міне, әкесі мен шешесінің, бауырларының табандары анық тиген араны басып тұр. Көңілі босап, көзіне жас үйірілді. Әкесі шыға келетіндей елегізіп, айналасына алақ-жұлақ қарады.

Жер өзгермейді дегенмен анау андыздаған тік жоталар аласарып, шөгіп қалғандай. Ал күн көзінен бой жасыра алмаған күнгеі тастарының оңған түсі тым сұрқай. Лыпасының сау-тамтығы жоқ кәдігімгі дуанадай ұсқынсыз. Бесқоныстың жұмыр тік шоқысы ғана «осы өңірдің бары да, нары да өзім» дейтіндей маңғаз. Мал аяғынан таптаурын болған сызық-сызық, тарам-тарам жолдардың түпкі арқауын әрең ажыратып алған Қосшыбай: «Жердің құты қаша бастапты, малды қалай болса солай жайып, өрістің түте-түтесін шығарып жіберіппіз. Мына терең сайдың өзегін жарып өтетін жалғыз аяқ жол бар еді. Көзден тайған көп нәрсе көңілден де кете ме?» деді. Аспанға шапшыған Бесқоныс шоқысына түйісетін Күшікбай сайының құлдилаған тұйығына ұйысқан көлеңке бұйығы әрі самарқау.

Күнгеі жадағай, жалаңаш, теріскейі қалың ну-жыныс екі сайдың ортасындағы тасқорадан көз алмаған күйі селтиіп тұрды да қалды. Анау еңіске астасқан жырада имене аққан бұлақ бар. Ал тасқора салбыранқы жартасқа сұғына қаланған. Әуелі ұра қазылып, содан текшеленсе керек. Қожыр тастар пышақтың қырындай өткірленіп, жерге жапсарласа тамыр алып бітісіп кетіпті.

Күнгеі мен теріскейге бірдей салынған қойды көздегенмен Қосшыбайдың көңілі басқада. Шалқайған төскейдің беткейінде бүлдірген терген бала болдым дегенге қазір өзі де сенбейді. Қой көздерінің қарашықтары бір мезет ерекше жылтырап өтті. Әкесінің ең кенжесі екенін ойлады. Ертеден қара кешке дейін бүлдірген теріп жеп аузы уылып, тамаққа зауқы соқпай, жүрегі айни беретін. Шолжаңдау өскен бұл тасқора аузының қырына шығып алып, қоймай жылайтын. Қапсағай денелі, атжақты қарасұр әкесі есіктің көзінде тұрып, шүңірек көзін кенжесіне шүйілте қадайтын.

– Кел, әй, кел! Жылқының майына тары шылап берсем сап басылады. – Тымырайып алған бұл әкесінің жылы лебізін қасақана тағы күтетін. Қарқарадай кіршіксіз аппақ күндігімен одан сайын сұңғақ көрінетін шешесі шалының елпектеуін жаратпай:

– Тоқалыңнан туғандай осыңды елден ерекше серкештеп, бөле-жара беретінің не? – дейтін. Бәйбішесінің сөзін құлағына қыстырмайтын әкесі майға шыланған тарыны ұсынып, жұбататын.

«Бес ағайынды емес пе ем, қайда кетті бәрі?» – деп орнынан ұшып тұрғанда жүрегі аузына сыймай демігіп кетті. Еркінен тыс күш ылдиға қарай итермелеп, дедектеп жүгіре жөнелді. Тасқораның жартасқа сұғынған тұсына жете бере

шалынып жығылды. Қолын тірей қалмағанда тұмсығымен жер сүзетін еді. Тас жырған алақаны удай ашып, тызылдай бастады. Оны да елемеді. Жүйе-жүйесі босап, егіліп жылап жіберді. Парлаған жасы жүзін айғыздап ағып, тікенек жирен мұртына мөлт-мөлт ілініп қалды. Дел-сал бойын жия алмай, қимылсыз отырды да қойды. Мұжылып, кетілген тұстарға қарап, біраз жылдан соң тасқора белгісінен түк қалмайтынын ойлады.

Шалдың ойы әлденеден бөлініп кетті. Көз талдырар ширатыла есілген бұлыңғырдан басқа төңіректе көңіл желпінтер жылт еткен ештеңе жоқ. Құнанның қырау тұрған қылшықтарына көзі түсті. Тынымсыз бұлтылдап ойнаған бұлшық еттері қыстың қытымыр ызғарына сыр берместен шиыршық атады. Өрге қарай омыраулай өршеленіп ұмтылған жас мал басын оңды-солды бұлғандатып, сәт сайын пысқырынғанда – жайсыз дыбыстан гөрі кісіге ес болатын сарынды аулап, көңілі түсініксіз алып ұшады. Андап қараса, Қопаның ұлан жазығына да жетіпті. Мұншалықты жерге жаңағыдай ойлар алданыш болып келгеніне бір жағы қатты таңырқады. «Көтердім елу бір пұт кірдің тасын» деп арасында ыңылдап ән салды. Сталинградтың түбінде баяғы командирінің: «Жүзгенбаев, Жүзгенбаев» деп дауыстайтынына дереу үн қатқанда, оның: «А, значит, живой» дейтіні санасында жаңғырығып өтті. «Живойымыз живой ғой», – деді шал кенет өзіне-өзі.

Әкесі, одан үш ағасы бірдей өлген жылы бұл Орысбұлағының төменгі сағасындағы Көктекшеде жаңадан құрылған мойынсеріктің азын-аулақ малын бақты. Ендігі бар мият тұтатын Бөлеген ағасы жаңадан ұйыса бастаған жатақта дуал соғып, сонда тұрды. Шешесі соның қолында, ал мұның соқа басы ғана. Андамұнда жайланып барып, жатып-жастанып қайтып жүретін. Осындай күндердің бірінде Бөлеген інісінің қамсыз-мұңсыз тірлігіне сәл налығандай:

– Күн көріс қалай болар екен, бидай дегенің ырымға жоқ. Ұраға тығып қойған соңғы қапты кеше ұрлап әкетіпті. Сенің жүрісің мынау, арғы-бергіні бір мезгіл ойламайсың, – деді. Анасына келіңкірейтін аққұба жүзі толқулы сәтін жасыра алмай, тебіндеп шыққан бояудан өңі қып-қызыл болып кетті. Жалт-жұлт еткен қарашықтары зәрлі ұшқын атады. Мынандай сөздің төркініне бірден дендей алмай қипақтаған Қосшыбай ағасының нені меңзеп отырғанын білмей дал. Әудем уақыт жауап тосқан Бөлеген бір кезде ауыр күрсініп, мұны барлап сынап қарады.

– Мені алаңдатып жүрген ойдың не екенін білесің бе?

Өңменіне қадалған жанардан дәті шыдамай, көзін тайқытып әкетті. «Бұл кісінің не білгені бар?» деді ішінен. Бөлегеннің сұлуша келген жүзі қуқыл тартып, қалың қара мұртының бір талын әлдекім жұлқып тартып қалғандай жыбыр-жыбыр етеді.

– Әкем айтушы еді, әуелі пиғыл-ниетің бұзылмасын деп. – Даусы біртүрлі қарлығып шықты. Сұсты қалпынан айнымай шарта жүгініп отырды. – Не көрінетінін кім білсін, күннен-күнге тарынып барамын.

Қатпа қара келіннің суық райынан қаймыға бастаған шешесі ұлының сөзін жаратпағандай қабағын күйзеле шытынды.

– Тек, онысы несі! Ер жігіттің басына не келіп, не кетпейді. Одан да Құдайдан түп-тіршілігіңді сұра.

Бөлегеннің әйелі басын жұлып алып, енесіне жалт бұрылды.

– Қаптың түбіндегі тары таусылған соң топырақты обарсың.

– Қарағым, саған сөйлеген жоқпын ғой! – Шешесінің иегі кемседеп кетті.

– Сөйлемесең, жайына отыр!

Ағасының жер шұқылап, үн-түнсіз қалғанына қатты қорынған бұл: «Мына жүзіқара байғұс анамды әбден-ақ тұқыртып тастаған екен-ау» деп ойлады.

– Қарлыға-ау, сонша не болды...

Бұған бүкіл денесімен жалт бұрылған жеңгесінің жүзі түтігіп, сыны қашып кетіпті.

– Шешенің тілеуін тілемей-ақ, тыныш отыршы, қарағым. Шалын, үш баласын бір жылда жұтқан бұл мыстан сендердің де әлі арттарыңда қалады, асықпа.

– Болды енді, ей, тура... – Бөлеген шыдай алмай сөзге килікті.

– Сен өлік немеге не жоқ, одан да бір қап тарыға ие болмадың ба?! – деп күйеуіне шабаланып шыға келді. Орнынан атып тұрған Бөлеген:

– Жоғал, арамқатқыр! – деп айғай салды.

– Өлмесең өмірем қабындар! – деп, Қарлыға бұрышта ойнап отырған екі баласын дедектете жетектеген күйі сыртқа шығып кетті. Тоқтатпақ болып ұмтылған бұған Бөлеген ақырып тастады да, даусын біртүрлі бәсең шығарды.

– Барсын, атасына нәлет, содан-ақ көрдім, – деді де бұрыштағы домбырасына қол созды. Бұрауына келіп тұрған болса керек, ащы-ащы дыбыстарды үстемелетіп жіберді. Ыңыранған баяу саз тамылжыған тәтті әуезге ұласқанда шешесі де, Қосшыбай да елтіп кеткендей тым-тырыс. Домбырасын оңтайына алып, құнжың қаққан Бөлеген өзін бүтіндей оқшаулап, дүниеден қара жанына жарқын сарыннан ғана демеу табатындай тым бейілді. Күйлі-мұңлы әуен жаңадан соғылған дуал тамның ылғалына сіңіп, одан сайын жұмсарып шығып, құлаққа жағымды естіледі. Осы кезде Қосшыбай анасы жаққа назарын еріксіз бұрды. Әр адымын санап, кербез басатын бір кездегі тәкаппар, сән-салтанаты келісті бәйбішеге шешесі мүлде ұқсамайды. Опалаң-топалаңы шыққан мына үйдің кір-қоқысынан бойын аулақ салып, өлсем – отырған орным киелі дейтін көзжұмбайлыққа көшкенінен ғана бұрыннан бойында қалған кесектік байқалатын тәрізді. Көкайыл келіннен беті қайтып, қайраны таусылып, біржола қарекетсіз қалған ұлынан түңіліп біткен шешесінің қой көзінен тіршілікке деген жылт еткен ынтызар нұр білінбейді. Тырсия керіліп тұратын кимешегінің жақтары сөлпілдеп бос қалыпты. Түсі оңып кеткен өрнек кестелеріне дейін айырып болмайтындай – баттасқан кір. Арып-ашып, азып-тоза бастаған анасының ұсқыны Қосшыбайдың жүрегін сыздата ауыртып өтті.

– Апа, аға, мен Ілеге мал айдасып барып қайтып келейін, оған дейін күндеріңізді көре тұрыңыздар.

Шешесі үн қатпады. Тартып отырған домбырасын кілт доғарған Бөлеген інісіне таңырқағандай бағжия қарап, қабағына кірбің үйіре құнжиып, домбырасын қырғызшалап ашумен ұрғылай бастады. Жылауық үннен шекесі шыңылдап кеткен Қосшыбай одан әрі тұра беруге дәті жетпей сыртқа атып шықты. Анасы мен Бөлеген ағасының қатты қажыңқы кейіптері көз алдынан кетпей көңілінің шырқы бұзыла берді.

Араға екі-үш күнді салып Қосшыбай қайтты. Тырс етіп тамшы тамбаған сұрқай жаз. Жер-дүниенің бәрі құп-қу. Бүкіл өңір буалдырлана шаңытып тұрады

да алады. Сарайды ашпайтын бір аңызак құрғақ леп кенезесін кептіріп, шөліркете береді. Мойынсеріктің азын-аулақ малын совхозға өткізгенде ондағылар бір қадақтай арпаның ұнын, бір дорба талқан, бір-екі бөлкені қоржынына салып аттандырған-ды. Шүкіршілік еткен Қосшыбай: «Өлмегенге өлі балық, мұны қау жап біткенше ар жағында бір жақсылық та болып қалар» деп өзін-өзі демеп қойған.

Ел отырықшылыққа айналып, тары егіп, мал ұстап шаруаны ондай бастағанда салық дегеннің түрі көбейді. Қап-қап тары, азын-аулақ біткен мал да мойынға салынған борыштың бодауына кетті. Сұлтан сияқты әпербақан белсенді шықты. Бұрындары адамның жуасы көрініп еді, қолына билік тиісімен-ақ, Құдай сақтасын, кім көрінгеннің басына әңгіртаяқ ойнатып, Сұлтанқұл – Сұлтанқұл батырға, одан Сұлтан төреге айналып жүре берді. Ел байғұс не істесін, қалған-құтқан азықпен қысты шықпа жаным шықпалап әуірімдеп өткерді. «Өлмеген құлға келді жаз» деп арқаны кеңге енді салайын дегенде екі ортадан құрғақшылық килікті. Қосшыбайдың санасын кенет үрей билей жөнелді. Қоржындағысы – мықтағанда он күндік қана азық.

«Қарлыға айтпақшы: қаптың түбіндегі бітсе топырақ обамыз ба, қайтеміз?» Жеңгесі екі баласымен кімге барып сыймақ? Алматыдағы төркінін сағаламақ па? Аузын балапандай ашқандарды қазір кім жақсы көрсін? Апам мен ағамның халі нешік?» Мың сан ойдың түп-тұянына жете алмай дал. «Шама барда қырғыздағы әкесінің ескі жекжатын іздестіріп көрсе қайтеді?»

Шолаққарғалы өзенін жағалап отырып, қасқа жолдың өкпе тұсынан бір-ақ шықты. Осы сәт сабыр-тағаты таусыла көңілі алып-ұшып, тізгінді үсті-үстіне қағып, тебіне бастады. «Дүние бір қисық жол бұраңдаған» деген сөз көкейіне әлдеқалай оралды. Сонымен алданып, біраз жерді артқа тастапты қараса. Үлкен бекеттің қарасы мен мұңдалап көріне бастағанда әлдекімнің тауды бетке алып қыбырлап бара жатқанын көрді. «Шалық тиген біреу болмаса елсіз тауға лаға ма?» деді. Қарайламай кете беруге дәті бармай, амалсыз бұрылды. Желе жортып жетсе мұның аманына селт етпей бедірейген сақал-шашы аппақ қудай қария. Қарсы алдындағы арықтан аттап өте алмай жүрексіне кібірткі-кібірткі басып, тура көмейіне жеткенде іркіліп тұрып қалды. Қосшыбай дереу атынан түсіп, қолтығынан демемек боп ұмтылғанда тартыншақтап, әлсіз бұлқынды. Соның өзін әлжуаз дене көтере алмай тәлтіректеп, құлап кете жаздады. Жөнделе нықталып тұрған соң бұған тіршілік белгісі жоқ үңірейген көзін төндіре түсіп:

– Көсегең көгеріп, көрпең ұзарғыр, жағың түскенше жамандық көрмегір, бағанағы есегімді өзіме қайтарып берші. Айдалада арам өліп қаламын ғой. Болмаса, тура осы арада өлтіріп кет те көм, сауабым тиеді, – деді.

Әл-дәрмені біткен соң даусы да талмаусырап шығады. Тірі әруақтай қалтылдаған шалдың алдында Қосшыбайдың аза бойы қаза болды. Қанша сыр бермейін десе де өнбойынан үздіксіз діріл жүгіріп, дегбірі қаша бастады. Қоржынға асып-сасып қол салды да нанның орауын тарқатып, үлкендеу үзімін жұлып алып шалға ұсынды. Ешқандай ықылас білдірмеген шал қайтадан жалбарынуға көшті. Түсіндіріп, жөнін айтудың реті жоқтығын ұққан бұл нанды қолына ұстатты да, атқа қонды. Бір белгілі аумақтан жаңылмай аспанда қаракұс қалқып ұшып жүр. «Құзғын деген сұм адамның бойынан күш-қуат кете

бастағанын қайдан біледі екен?» деп ойлады. Біраздан соң артына бұрылды. Шалдың сұлбасы нысана обадай қалқып әлі тұр. Ал баяу қалқыған қарақұс шеңбер ауқымын кішірейте қарияның дәл төбесінен торуылдауға көшіпті.

Қарсы алдынан және бір қарақұстың қопаң етіп ұшқанын көргенде жүрегі су ете түсті. Асығып жетсе – жасамыс әйел отырған күйі көз жұмыпты. Кішкентай екі баланың бірі – етпетінен де, екіншісі – шалқасынан сұлапты. Жаңағы құзғын шалқасынан жатқан баланың екі көзін бірдей шығарып, үңірейтіп тастапты. Қосшыбай көңілінің жүйріктігімен емес, бір сұмдық түсініксіз қорқыныш арқылы жол бойы мұндайдың әлі көп кезігетінін сезді. Сөйтсе де аялдамай жүріп кетті.

Жол-жөнекей қирай жығылған адам екен. Кейбір жазғандар осы өлімнің өзінен құдды ыңғайсызданғандай жүзін көрсетпей ішке тыға жайғасыпты. Бір қартаң әйел тура жолдың үстіне қылжия жығылыпты. Мұны жүзін жасырып, көміп кететін біреу кезігер деген дәмеге жорыды.

«Құзғын-қарға мен қорқау қасқырлар бір жырғаған екен» деген ой санасында қылаңытып өтті.

Шытыр жеп, іші кеуіп өлген малдай әр-әр жерде теңкиіп жатқан адам. Тірі қалғаны болып қыбырламай ма екен деп қарағыштап келеді. Дүниені өлік исі алып кеткендей. Іш дүниесі де кеуек, қуыс. Тіршілікте ешқашан мағына болмаған тәрізді. «Манағы бейшара шал арам өлуден неге сонша қорқады? Пенде баласының өлімге дейін өзімішкіл болғаны ма?»

Осыдан үш-төрт жыл бұрын Жанәпияның әкесі Мүлкібайдың алты жүз жылқысын қазынаға алып, өзін жер аударған кезде елдегі ағайын тәңірдің жазуы осы деп ұйғарған. Сонда Мүлкібай жарықтық: «Қарагер айғыр жылқымның құты еді, соны өзіме қиындар» деп өтінді. Оған Сұлтан одан сайын қағынып, айғырды дереу ұстатып, ерттеткізді де өзі мініп алды. Қатты қорынған Мүлкібай әруақ, Құдайды атап, еңіреп жылап жіберген еді. Қалыс ағайын жаппай жерге қарасты. Қарагер айғыр Сұлтанның айбынын асырып, айдарынан жел естіріп жіберді де, көп ұзамай орта шаруаға да ауыз салып, қырына ала бастады. Бұлардың да киелі санайтын құла жорғасын тартып мініп, қызылмай ғып зорықтырып өлтірді. Сонда бұл да өгіздей өкіріп жылаған. Ойлап қараса, ол – ит басына іркіт төгілген заман екен ғой. Адам баласының осындай күйге ұшырайтынын білгенде Мүлкібай қарагер айғырға бола сақалды басымен жылар ма еді, жыламас па еді?

Өзінен-өзі елегзіп, айнала төңіректі жатырқай шолған шалдың сиықсыз суық дүниеден іші-бауыры қалтырай азынап, құлази жөнелді. Топылдаған тосаң дыбыс шыңылтыр шыны аязға сіңбестен айдалаға лаға қаңғып, түк таппай ақыры жолаушыны қара тұтып, құлағының түбінде сықырлап шуылдады да тұрды. Шымырлаған сағым көз алдында жыбырлап, түйдек-түйдегімен қордаланып қарауытады.

Үйірде жүрген жерінен құла жорғаны ұстап мініп, Қопаға дейін тоқтамай шапқан ақикөз Сұлтанның жындысүрей кейпі қазір қарсы шыға келетіндей атқақтап соғып кеткен жүрегі аузына тығыла берді. Ақкөбікке малынған жануардың шарасына сыймай атырыла айналып кеткен көзі қып-қызыл. Енеден жаңа туғандай қалталақ-қалталақ етіп, шатқаяқтап тұрған құланы ылаушылардың біріне ұстата салып, жөніне кете барған Сұлтанның сондағы порымы өрт сөндіргендей еді. Бір-екі жеті алынбаған сақалмұрты тікірейіп-тікірейіп, шешек

дақты сұр жүзі қатқақтап әбден шөлдеген кісідей түтігіп кеткен. Дегбір таппай ақилана ойнақшыған қоңыр қарашықтары нысанаға діттеп қадалған уақытта тіксінетін зәрлі уыттан гөрі ештеңенің мәнісіне бармай кәдік әпербақан ұшқын жалт еткен мезет – мейірім шуақтан ада, тұңғық түпсіз жыртқыштың ызбарлы елесін әкелген еді. Бір болыс елге белгілі құла жорға қорқырап құлап жатқанда: «Иттің балалары, маған ат әкеліндер» деп Сұлтан тепсініп шыға келіп еді. Жылқысын алып болған соң Мүлкібайдың өрен-жаранын алдына салып айдап, ұра-ұраны қоймай тінтіп, тықтырған алтын күмісін іздетті. Ақыры түк таппайтын болған соң Мүлкібайдың бәйбішесі мен келіндерінің ұрқырап-шұрқырап жылағандарына қарамай білезік, сырға-сақиналарының бірін де қалдырмай сыпырып алды. Басты жарып, көзді шығаратындай Сұлтанның сондағы екпіні қатты еді, ойласа. Ылаушыны да күндегісін күнде өзгертіп, атты да солай ауыстырып мінеді. Сұлтанның қарасы сонодайдан көрінсе-ақ, жұрт жан-жаққа бас сауғалап, безіп кететін. Кәрікұртаң, қатын-қалаш, бала-шаға демей бастарына қамшы үйіріп, алдына салып бір шыбықпен айдайтын. Үйден үй қоймай тінтіп, ұраға тығылған астықты арбаға басып ап, есіктің алдындағы уақжандықтарды айдатқызып әкететін. Аш өзектеріне түспей тұрып босып жөнелген жұрттың біразы аман қалды. «Көппен көрген ұлы той», не болса да тәуекел деп жылы орнынан қозғалмағандар қырылды ғой, не керек. «Әй, көрінде өкіргір Сұлтан-ай!» Шал осы бір қарғысын дауыстап айтып жібергенін сезбепті.

Ыза-кек те емес, өзегін өртеп өтер өшпенділікке де ұқсамайтын бір шарасыздыққа тап болған шал ештеңені ойлауға зауқы шаппай басын бұлғандатқан күйі жүрді де отырды. Көкірек тұсы қызына ашынып, әлдене деп тіл қатса – қақырап-қақырап кететіндей ауырсынғандық бар. Селт етпес сұлқ түскен дүниеден де жерініп, денесі дел-салдана марғау тартты. Кенет: «Ақыретке барасың не деп төре?» деген Сүйінбай ақынның сөзі ойына сап ете түсті. Құнжындаған иығын қозғап, ерге жөнделіп отырды. «Сұлтан ақыретке не деп барды екен?» деді кекесінді мырс етіп. «Елдің қарғысына қалғандар түбінде соның зауалын тартпай қоймайды деуші еді, ештеңе жоқ, Сұлтан да өлді, екі кез кебін мен елден топырақ бұйырды. Одан артық оған не керек? Әй, сол Сұлтандарыңның қорықпағандарына қарағанда, ақырет дегенің әшейін жай нәрсе шығар?»

Ел тойынып, ауқатын түзей бастаған жылдары мұның Алматыға жолы түсті. Райымбек атаның бейітінен былай Тәшкен көшесінің төменгі сағасы онда қаптаған мола. Ал маңайы қазіргідей ел жоқ, қаңыраған қу дала болатын. Мал өткізіп келе жатқандағы баяғы құқайдан қалай шошыса, бұл жолы да сондай сезіністі басынан өткерді. Мұрын тұратын жер аңғал-саңғал сәңкііп, көздерінің орны үңірейіп кеткен бас сүйектер ырсиып әр жерде жатыр. Тек енді-енді жидіп, сыпырыла бастаған шаштардың іріп-шіріп кетпей осы күнге дейін сақталғанына бұл бір жағы қатты таңқалды. Саудыраған қу сүйектердің тұсынан өтіп бара жатып, әйтеуір, сұмдық сезік алғанын біледі. Адам баласының бас сүйегі мұншалықты ұсқынсыз болатыны бұрын ойына кіріп-шықпапты. Аңдап қараса, көр біткен ойылып-опырылмаған, бүп-бүтін. «Сонда бұлар осы жерге қалай келіп қалды?» деуін дегенмен, Алматының көк базары ашаршылық жылы қайыршыға толып кеткені жөніндегі естіген әңгіме кенет есіне түсті. Бір қу қарынның қамы үшін біреу онда балгерлікке көшсе, келесі біреу құмалақшылықты кәсіп қылыпты.

Сөйтсе де бәріне бірдей бір жапырақ нан қайдан табыла берсін, көше-көшеде ісіп-кеуіп жатып өлген ғой көбі. Иістеніп, бүліне бастаған соң осы маңайға сүйреп әкеп тастағанға ұқсайды деп ұйғарды ақыры. «Екі дүниені бірдей тауысса да кәріліктен жеңілмей қақаң қаққан Жанәпия сол жылдары менің орнымда болса не істер еді?» деп өзіне-өзі сауал қойған шал лайықты жауабын таба алмай, дал бола бастады. «Әй, дегенмен де Жанәпия да тегін жаратылмаған пенде шығар, бөтен елде жүргенде өліп, көмусіз қалса қайтер еді? Дәм тартып тұр ғой, әйтпесе елге оралуы да екіталай нәрсе».

Сексенге таяп селкілдеп тұрса да аттан түспей өстіп жортып жүргенін шал әжептәуір тәубе етті. Қыстың көзі қырауда әйел алғалы жатқан кіші ұлының жөнсіздеу қылығына ашуы келмей: «Бәрі жан тоқшылықтың арқасы» деді.

Иә, со жолы жартоғанды бойлап өскен қалың талға атын бекітті де, қоржынын арқалап, Бөлегеннің үйіне қарай беттеді. Ұзынағаш өзенінен бөлінген кішкене тармақша су құлдырандап баяу ағып жатыр. Дөңге шығып, жан-жағын шолды. Тас төбедегі шаңқиған күн қуарып құлазыған дүниенің одан сайын апшысын қуырып, күйдіріп-жандырып барады. Оқшау төбенің басында қалшия қатып қалған әйелге көзі түскенде денесі тітіреніп, кәдіктеу қалпынан бір жаманатты сезе жүрегі тынышсыз соқты. Шешесі мен ағасын көргенше байыз таба алмаған Қосшыбай ылдым-жылдым жүрді. Әйелдің тұсынан өтіп бара жатып қараса, екі ұрты суалып, арып-ашқан. Аясы қып-қызыл көздерінің зәрінен қорыққан Қосшыбай:

– Амансыз ба? – деді.

Әйел селт етпеді. Қосшыбай аң-таң. Қылтан еңісте аузы күн шығысқа қараған жертөлені көріп, жалма-жан соған жетіп барды. Есіктің көзінен ішке еңкейе кіре беріп, маңдайы тасқа тигендей қалт тоқтады. Бойы мұздап шымырлай жөнелді. Төргі бұрыштағы ересек бала қабырғаға жабыса түсіп, жарық дүниеге сыртын бере жан тәсілім етіпті. Әлденеден секем ала артына жалт бұрылып еді, көзі шарасынан шыға атыздай болып, шыңғырып жіберуге шақ қалды. Бұдан көз айырмай қадалған қалпы қалт-құлт басқан әйел жақындап төніп келеді. Жертамның аузындағы алакөлеңкеде кейпі мамырлап жылжыған әруақтай. Желкесіне қарай жылжыған жаулығынан қобырап шығып кеткен шашы жүдеу өңіне одан сайын суық рең беріп, сұстандырып жіберіпті. Үрейі ұшқан Қосшыбай артына қарай шегіншектеп:

– Шешей, – деді денесіндегі тоназыған дірілді баса алмаған күйі. Тарамыс денесін сүйрете қыбырлаған әйелдің қып-қызыл көзінде шалықты сәуле ойнайды. Алқа-салқасы шыққан бітімінде ой-аңғардан түк жоқ.

– Шешей, не істейін?

– Өлікті не істеуші еді?!

Қосшыбай кідірместен іші-сыртты тінтіп жүріп күрек тапты да, тысқарырақтан барып көр қазуға кірісті. Жаз бойы жауын тимеген жер – кесек-кесегімен опырылмайтын тас шемен. Зор күшке түсіп қазып бітірді де, жертөленің аузында қимылсыз тұрған әйелдің қасына барды. Әйелдің ұсқынынан бастапқыда құты қашып, үрейлене берсе, қазір бәріне үйреніп, көндіккен көнбістікпен қарайды.

– Әке мен бауырлардан айрылған сен бір мұндық, бала мен байдан айрылған мен бір мұндық. – Мұң-наласын шағатын адамы енді табылғандай әйел көз жасына ерік берді. Бір уақытта сап тыйылып, ақырын тіл қатты.

– Әй, қарағым-ай, жылағанмен ештеңе орнына келмейді екен. Пенде болған соң ойлайсың, үш жарығымның ең болмағанда біреуі тірі қалса деп. Құдды қоскіндік болған қозыдай тыпырлап-тыпырлап шетінен өлді де қалды.

Бұдан кейін үндемей томырылып бедірейген қалпы балаларына беттеді. Бұл да соңынан үн-түнсіз ілесті. Өліктерді екеулеп жүріп сыртқа шығарған соң қазылған шұңқырға бір-бірлеп жайғастырды. Балалардың беті топырақпен жабыла бастағанда-ақ әйел ессіз шыңғырып жіберді. Осы бір азапты сәттен тез арада құтылғысы келген бұл тез қимылдады. Төмпешікті үйіп боп, күректі жерге тастағанда екі қарының ұйи салдырап қалғанын сезді. Әйел де тыншып, бастапқы безерген кейпіне көшіпті.

Қосшыбай одан ары көп кідірмеді. Бөлегеннің үйіне барған соң алдағы тіршіліктің қамын ақылдасып алуды ұйғарып келеді. «Түнеукүні тұлданып кеткен жеңгесі сабасына түсіп, қайтып келген шығар?» деп те үміттенді. Артына еріксіз бұрылып қараса, отырған орнынан әйел әлі тапжылмапты. «Бір жылы сөз айтып, жуатпағаным болмады-ау» деді.

Бөлегеннің үйіне кіріп келгенде бұған басын көтеріп қарамаған шешесі бір уыс болып босағада бүрісіп отыр екен. Мұрнына мұңки бастаған өткір иіспен қоса дуал тамның көктенген ылғалды лебі де келеді. Домбыраны тартып-тартып шаршаған Бөлеген мызғып алуды ұйғарған пендеге ұқсаса да, Қосшыбай бір сұмдық болғанын бірден сезінді. Жан-дүниесінің терең түкпірінде бұғып жатқан күйзелістің өре түрегелмегенінен қуыстанса да: «Адам жаман ойға жүйрік бәлкім, содан да шығар?» деп өзін бір жағы ақтап та қойды.

– Бұларыңыз не, апа?!

Жалт етіп бір қараған сәттегі анасының реңі сұп-суық екен. Көзі түп-тұяны жоқ, тұңғиық жұмбақ. Көзі мағынасыз алайып кетіпті, жүзі көкпенбек. Булығып, үні шықпай қалған Қосшыбайдың көкірегі кенет сұрапыл қызынып Бөлегенге жалма-жан тұра ұмтылды.

– Апа! – деп жанұшыра айғайлап жіберді.

Дуал тамның қабырғасынан үгітіліп түскен сарғыш топырақ құрым киіздің үстіне төпелеме үйіліп қалыпты. Адам барлық жағдайдың үстінде төңірегіндегі нәрселерді көзі шала беретініне іштей қатты таңырқағанмен дүниедегі сорлылықтың бәрі бір өзін ғана төңіректеп, шықпай қойғандай сезінгенде Қосшыбай еркінен тыс әрекеттерге бара бастады. Домбыраны лақтырып жіберіп ағасының кеудесіне басын қойып, тың тыңдап көрді. Құдды жүректің соғысына елтігендей бірер уақыт қыбыр етпеді. Тар қапастың ішінде тұншығып өлгенше құдайдың кең жерінде аяқ-қолыңды еркін соза жан тапсырған әлдеқайда жақсы екендігі санасында қылаңытты. Сол сәтте анасы жаққа жалт бұрылды. Бетінің шалбарланған бос еттері салбырай түсіп, шүңірейген көздері көңілсіздікке толы. Анасының дәл қазіргі кейпін кенет қауқар-қуаты таусылып, ұша алмай шоңқиып шөгіп қалған кәрі құстың бейшара кейпіне ұқсатты. Неге болса соған көндіккен сұмдық құлықсыздықтан шошынып кеткен Қосшыбай ақылынан алжасқан кісіше шешесіне қарай жамбастап жылжыды. Жақындап келгендегі аңдағаны анасының

жанары қып-қызыл екен. Кимешегінің жағынан қобырап шыққан шашы аппақ. Өне бойғы үнсіздік тұңғық түнекке шым-шым батыратындай санасы қараңғыланып, көз алдындағының бәрі шымырлап есіле жөнелді. Байқаса, шешесі өзіне қадала қарап қалыпты. Қызылы кетпейтін шырайлы ажары қазір күп боп ісініп, былшықтанған көзінің аласы лайланып тұманытады. Бастапқы қадала қараған кездегі жанарынан жөргегінен бергі етене жақындықты танығандай болғанда жүрегі өрекіп соғып, шекесі шыңылдай жөнелді. Одан ары бөгелуден жүрексінген Қосшыбай сыртқа ақырын шыға берді.

– Мені де бірге көмгін, – деді шешесі осы кезде. Осында келгелі тіл қатқаны бұл. Буыны беки қоймаған сәбидей қолын ербендетіп, сыртты оралымсыз нұсқаған кезде иегі кемсеңдегенмен көзінен жас шықпады.

Бөлегеннің жиған құрал-саймандарының ішінен күректі алып, жер тамның тұсындағы төбешіктен көр қазуға кірісті.

Шегінен шыға ашуланған кезде қариялар: «Көмусіз қалғыр» деп қарғыс айтады деуші еді. «Жарықтықтар-ай, өйтіп назаланғандарының түбі жаман болатынын білмеген ғой, білсе, олай деп айтпай қалсын». Жарқ-жүрқ еткен күректің жүзі жерге қарш-құрш тиіп, шыңылдап миын шағады. Безгегі ұстаған балаша Қосшыбай да дамыл-дамыл селк-селк етеді. «Бауырым-ау, ақ жуып, арулап көме алмағанымды кеш! Топырағың торқа болсын!» – деді. «Мына жалған дүниені тәрк ете баз кешіп кетудің бір жолы өлім болса – ол алыс емес, ұзамай бәріміз қайта табысамыз» деген ой көкейіне берік орнығып алды.

Жер біраз қазылған соң айналасын қырнап, тегістеп боп Бөлегеннің денесін алып шығуға ішке кірді. Өліктің жанына барып бүк түсіп отырған анасы: «Сен әлі жүр ме едің» дегендей басын көтере сап Қосшыбайға ажырая қарады. Тұрғысы келіп ұмтылып та қалды. Әуелі денені алып, қазылған көрдің жиегіне апарып қойды. Содан кейін шешесін ертіп шықты. Өлікті бесікке бөлейтін нәрестедей қол-аяғын жазып жатқызды. Шошайып отырған шешесіне қараған сайын тыңнан киліккен жаңағы бір ой қара жанына әжептәуір демеу болатынын сезді. Бір кезде әлі бітіп, талмаусыраған шешесі қолын ербендетіп, аласұра арпалысып кетті. Қосшыбай қасына батылсыздау барып, алғашқы топырақты ұсынды.

– Мені де тастап жібер!

Үздік-создық шыққан даусы біртүрлі қарлығыңқы. «Ойпырмай, екеуміздің ойымыз бір жерден шыққаны ма сонда» деді тағы іштей. Сөйтсе де ұсынған топырақты алған ана қолдарын әлсіз шошандатып, жылжымаққа ұмтылды. Қолтығынан сүйемелдеп жақындата түскенде уысындағы топырақ Бөлегеннің денесіне сусып төгілді. Шешесін орнына қайтып апарып, өзі де бір уыс топырақ тастап, баппен қимылдай бастады. Ағасының жүзі көрінбеуге айналғанда:

«Апыр-ау, мен не істедім?» деді. Бір-екі сағаттың ішінде төрт адамды көміп үлгергенін ойласа да, қауырт қимылынан танбады. Төбесі кәдімгідей шошайып шыққанда күрегін сылқ еткізіп тастай салды. Демін ауыр алған сайын қолқасын от қауып, кеуде тұсы удай ашып барады. Басы ауған жаққа тентіреп кеткісі келетін ниеті жеңсік бермейтіндей көрінді.

«Сонда бұл дүниеде кімдер қалмақ?!» деді кенет өзіне-өзі. Әлі қанша адамның шырағы өшіп, көзі жұмылатынын ойлауға да дәті жетпеді. «Жұт – жеті ағайынды» дегеннің өзі осы екен-ау» деді. Қосшыбай мазасыздана шешесіне жалт

бұрылды. Өзінің өлім сағатын көмбістікпен күтіп алуға тас бекінген анасы басымен жер тіреуге шақ қалыпты. Мұның өлуге де хақысы жоқ екен-ау, ойлап қараса. «Жан тоқшылықта айтылған сөздердің бәрі өтірік» деді бір кезде.

«Күйік деген адамды өлтіреді демеуші ме еді. Шешем болса шоқиып отыр. Мен – көр қазушы болып кеттім. Өлген ешқайсымыз да жоқ». Дәл осы сәтте әлдене деп үн қатпаса тынысы бітіп, қыстығып кететіндей Қосшыбай:

– Апа! – деп айғайлап жіберді.

Тіпті даусы өзіне жат естілді. Бағанадан іштей арпалыса булығып, аласұрғандықтың бәрі сыртқа шыққан кезде анасының алдына өкіре сұлап түсті. Қанша уақыт жатқанын да білмеді. Орнынан тұрмаққа оңтайланғанда шешесінің тарамыстанған арық саусақтары бет-жүзін сипап өткенін сезді. Басын жұлып алса – жүдеп-жадаған қорқынышты кейіп өзіне төніп келеді екен. Осының алдында ғана жат сезім иектеп, жанын жегідей жеген күдік бәрі лезде ұмыт болды. Шама-шарқы қаужыраған шешесін ес тұтып, серпіліп, сергиін деді. Тағы бір пәлеге ұшырамай тұрғанда Қырғызға жылжып кетуді ойлап, сүйретіле көтерілді.

Анасының қолтығынан демеп, біраз жерге дейін жетектеп көрді. Соның өзіне тұла бойы дірілдеп, қалталақтап еңтігіп кетті. Бұл сұрымен жер өндімейтінін білді. Қоржынын бір иығына асынып, арқаламаққа ұйғарды. Шамасына қарамай шешесі бұлқынып, қарсылық жасап бақты. «Әй, шіркіннің кеудесі-ай, тура баяғыдай» деп ашуланып кеткен Қосшыбай қышап тұрып арқалағанда-ақ зілмауыр салмақ белі мен тізесіне түскенін бірден сезді. Былқ-сылқ еткен анасының денесін ұстау оның үстіне ыңғайсыз екен. Қаракұсы ұйығандай көзі қарауытып, шымырлай жөнелді. Белі сынып ауырып, тізелері қалтырағанына қарамай ақырын-ақырын жүрді. «Сүйегі ауыр екен-ау, жарықтықтың. Әкеміздің әлпешін көп көріп еді, содан да шығар? Әйтпесе бұ кісінің нәр татпағанына бірталай күн боп қалды-ау. Аузына кішкене талқан салып қою керек еді, бір демалғанда көрерміз. Әуелі атқа жетіп алалықшы, содан бір бұйыртқаны болар» деп ойлап, Қаракөтермедегі Жартоғанға қарай беттеді. Бір кішкене аралыққа жүргеннің өзінде маңдайынан бұршақтаған тер алқымына құйыла бастады. «Кішкене жер жүре түсейін» дегенмен де шамасы жетпеді. Шешесін жерге қоя салып, еңтіккен күйі қисайып жата кетті. Кішкене қисайғанның өзіне шілденің тапжылмайтын күні тиген тұсын күйдіріп, ойып түсетіндей тым ащы. Басы зеңіп, көзі талып кеткен Қосшыбайға дүние қап-қара сағым боп есіліп, жер шыркөбелек айналып бара жатқандай көрінді. Маңдайымен жер сүзуге шақ қалып отырған шешесінің болымсыз тербеліп қоятынын аңдады. Қоржынның аузын шешіп, бір уыс талқанды ап дауыстап ұсынғанына бірақ селт етпеді. «Алсаңызшы, апа, кішкене қуат болады» дегеніне де көнбеді. Уысындағы талқанды не істерін білмегендей біраз іркіліп барып, бір кезде аузына ытып жіберді. Күтір-күтір шайнап, сөлін тілімен үйіргенде таңдайына татып, бүкіл жан-дүниесі тіршіліктің сиқырлы нәрін тойымсыздықпен қажетсіне түсті. Көкірек сарайы ашылып, көзі шырадай жанды. «Шешемді осы жерге қалдыра тұрып, атты алып келсем қайтеді?» деді кенет. Тұтқиылдан басына келген осы ойға қуанып кеткені сонша, атып тұрды да қоржынды иығына асына салып, Жартоғанды тікеден-тіке бетке алды.

Атақонысқа барып, бір-екі күн қалған-құтқанды талғажау қып тыныққан соң, ары – Қырғызға аспақ.

Күйіп кеткен бүкіл өңірден мына жыра ғана аман қалғандай көкпеңбек. Жайыла тарбиып өскен талдың сарғыш жапырақтары тынымсыз елпелек қағады. «Ат әбден тойынған шығар?» деді ішінен. Ұйысқан қалың шөпке тағы бір сүйсіне қарады. Ат жуық арадан көрінер емес. «Төмендеп кетсе керек» деп өзекті бойлай іздеді. Ұшты-күйлі жоқ. Көлденең қара көтермеге шығып, із шалды. Бір кезде тұс-тұста шашылып жатқан ер-тұрманға ұшырасты. Терең жыраның тұйығында бауыздалған аттың қаны жерге көпіршіп сіңіп, көбігі ғана қалыпты. «Осыншалық қырсық шалатындай тәңірге не жазып едім?!» деді тістеніп.

Сұрлана түтігіп кеткен ұлының пішінін көзінің астымен бір қарап, кемпір жайына көшті. Анасының ажарынан бақуатты тұрмыстың бұрынғы белгілерін іздестіріп әлек болатынына өзі де қайран. Көзінің қызыл еті өсіп, қыр мұрны қоңқая зорайып кетіпті. Көйлегінің тігістері ыдырап, болбыраған бос еттері әр жерден жылт-жылт етіп көрінеді. Ұлының әлемтапырық жүзінен секем ала бағжаң етіп бір қарады да, лезде үйреншікті кейпіне енді. Тіршіліктің ыстық-суығына бірдей көндіккен шешесінің осы сәтте тағы бір жаманатты пайымдағандай жүзіне ой іріккенін анық байқады.

– Балам, адамзат баласына кесір жақпайды деуші еді. Жасымда айпау-шайпау сөйлеп, дуалы ауыздардың қарғысына ұшырасам керек. Бөлегеннің қолына бармағанда ол өлмейтін бе еді, кім білсін. Енді сен кет, қарайлама. Көмусіз қалсам да тастағын. Жан сауғалап, қайткенде тірі қал!

Әлжуаз қарт әйел қолтығынан ақырын демеп, көтеріп тұрғызған ұлына таңырқай қарағанда тым бозарыңқы қансөл жоқ өңінен Қосшыбай тосылып қалды. «Жол-жөнекей өліп қалады-ау» деп ойлады. Қоржыннан тағы да кішкене талқан алып ұсынып еді, дәмнен құдды шошынған кісіше үрпиіп қарады да қойды. «Мұнысы несі?» деді. Бағанағы жұмырына жұқ болмаса да ашқарақтанбады. Шешесінің салмағынан жүрегі қатты шайлығып қалыпты. Жүрелеп отырып, арқасын тосқанның өзінде ішінен қасарысып ұмсынбай қойса екен деп тіледі. Бірақ әлсіз қолдар мойнына оратыла кеткенде не істерін білмей бірер сәт шоқиып отырды да қойды. Жаратушы Құдайға ма, жоқ, мынау жалған дүниеге ме, әлде арқасына мініп ап жүруін үн-түнсіз күтіп отырған шешесіне ме, сұмдық ашуы келіп кетті. Әлденеше ұмтылып барып орнынан тұрып, шайқалақтап-шайқалақтап барып түзелді. «Бұл жарықтықтың сүйегі сонша неге ауыр болды екен?» деді тағы. Бір қиян түкпірге жету үшін сабыр-шыдамды тауыспай, түбін, ақырын күту ғана қу жанға демеу болатындай көрінді. Бар діттеген ойы – әке жұртына жету. Іш дүниесі бос, қуыс қалғандай төтенше қызынып, шекесі шыңылдап, көз алды қарауытып кетеді. «Осының бәрі аштықтың салдары шығар? Мұндайда тамақты тоя жеуден де қорқасың. Ертеңгі күніңді не күтіп тұрғаны тағы белгісіз».

Қосшыбай ой жетегіне еріп, бірқатар жер жүргенін сезбепті. Сәл демін алды. Жолдың енді ылғи өрге тарта беретіні есіне түссе бітті, көңілі қобалжи бастайды. Қақпатастың екі ортасындағы жалғыз аяқ жолмен тік өрлегенде күркірей аққан Ұзынағаш суының сарыны қалмай ілесті де отырды. Арғы беткейдегі жартастардың қара айнадай жалтыраған беттері шаңқиған күнге шағылысқан сәтте жан-жаққа өткір сәулелер шашырайды. Биік сүйір шоқыны көлеңке алқымдай бастапты. Тау өңірінің қойнау-қойнауы біртін-біртін шымырлап күңгірт тартса, бүкіл жаратылыс салғырттыққа көшеді. Сәл жүрсе бітті, дымы құрып дем

алатын Қосшыбай ай туғанша Орысбұлағына ілігуді көздеді. Ары қарай Күшікбай сайына тұмсық тіреу онша қашық емес. Тек қалжырауға бой алдыртпаса болғаны. Енді шешесі мазасын ала бастады. Ауыр кісі арқасында сәл тыпырласа бұл өз еңсесіне ие бола алмай қалып, тәлтіректеп кетеді. Даусы жұмсақ шыққанымен сөзі уытты. Ұлының мұнысы құр бекершілік екенін ұқтырғысы келе ме, жанға жайсыз тиетін қайдағы бір сөздерді теріп айтады. Бір мезгіл тыншығандай көрінгенмен сөзге қайтадан кіріскенде Қосшыбай өзін әрең-әрең ұстайды.

– Сори қалың балам-ау, қу шешенді қайда апара жатырсың? Ақ сүтімді ақтауға тыраштану ма, сенікі. Әдірем қалсын. «Жаман еркек тірі болса алтын қасықпен су ішеді» деуші еді шал. Менің орныма сол әкенді көтерсең жараспаушы ма еді. – Шешесі Қосшыбайдың арқасында тағы тыпырлап, босанғысы келіп жұлқынып бақты. Шамасы келмей шарасы бітіп, қайта қимыл әрекетсіз қалды.

– Әйтеуір тірі қалуыңды ойлашы.

«Мына жазған пенделердің мұнысы несі» дегендей жоталар барған сайын ыздиып, қаумалай анталады. Өркеш-өркеш өр Қосшыбайды әбден титықтатып-ақ тастады. Сөйтсе де «көш жер дем алмай бармасам ба, қарап тұр» деді тістеніп. Бет-жүзін тер жауып, тынысы жетпей ауырлап бара жатса да қисая кетуді көксемеді. «Тек апам сөйлемей қоя тұрса екен» деп тіледі.

– Көрсеткен ұшпағың сол болса, таста мені, қинама жанымды, – деді дірілінен айнымайтын бір әлсіз дауыс.

Қосшыбай амалсыз тізе бүкті.

Қоңырқай тірліктің іргесі сетінегелі көп уақыт болған сияқты. Бүкіл бір үрім-бұтақтан қарайып жалғыз қалам деп тіпті ойламаған екен. Көлеңке қоюлана түскен сайын айнала жаратылыстың айбыны аса түсіп, шоқылар мен жалдар аяқ астынан еңселеніп кетті. Қыбырлаған тірлік иелерінің қаракеттеріне барлығы да шекесімен қарайтындай. Жалғаннан жан жүрегімен жерінген шешесі басын төмен тұқыртып алыпты. Құр сүлдесіне әрең ие болып, қимыл-әрекетсіз бүтжиіп қана отыр.

– Апа!

Ұясына кіріп бара жатқан күн сәулесі бұлар отырған еңістің шоқысымалына емін-еркін төгіліп өтті. Сай-сайдың бұлың-бұлыңына көлеңке толық бекініп алды. Көзінің айналасы көлкілдеген ісік шешесі осынау өңірді тумысында көріп тұрғаны осы тәрізді жатырқап, біртүрлі кәдік қарайды. Сонау даладан тауға арқалап көтеріп келген тіпті бұған да қайуана қазақтай көз қиығын екіұшты тастайды. Айғыз-айғыз әжімдері өрмекшінің торындай тарам-тарам. Шөжіп-шөгіп бір уыс болып кішірейіп кеткен шешесіне жүрегі езіліп, елжірейтіндей босаң күйге тап болды. Кенет анасын мола күзеткен байғызға ұқсатып, өз ойынан өзі қатты қуыстанды.

«Шама-шарқы біткен адам әлде санасынан шатаса ма» деді Қосшыбай. «Әйтпесе, туған шешені дәл өстіп ойлайтын не жөні бар?» Осы ойдың жетегіне ілесем деп ештеңе байқамай қалыпты. Қараса шешесі тоңқалаң асып құлап жатыр. Бірден тұра ұмтылуға да құлқы шаппай іркіле беріп, орнынан ақыры ауыр көтерілді. Бүкіл денесі салдырай ұйып, құрысып қалыпты. Қол-аяғын жазып, шешесінің қасына кібіртіктеп келді. Тұрғызып, буынын қатайтты. Осының бәріне ләм деп тіл қатпағанынан секем алған Қосшыбай шешесінің жүзіне шүйіле төнді.

Іңір қараңғысында ана пішініндегі құбылыстарды аңғаруға тырысқанымен еш нәрсенің байыбына бара алмады.

– Мола күзеткен құзғынға неге сонша үйіріле бересің, балам? – Даусы сергек шықты. «Жаңағы бір ойымды дауыстап айтқаннан саумын ба?» деді ішінен таңырқаған күйі. Сөз айтуға батылы бармай арқасын жүрексіне тосқанда ұмсынбаған күйі сүлесөк тұра берді.

– Апа, жүрелік, – үні бір түрлі толқып шықты. Ауыр-ауыр сөздерді еститіндей құты қашты. Әйтсе де шешесінің басы арқасына еппен тигенін сезгенде әуірімдеп тұрды да, біраз аралыққа әлтек-тәлтәк басып барып түзелді.

Кешкі салқынды төске алғандықтан ба, үздіксіз жүруге көшті. Дәржі сайының етегіне тақағанда Орысбұлағын қуалаған жалғыз аяқ жолмен қайта табысты. Ара-арасында тізесін бүгіп, демін алғанмен атажұртты нысана тұтты да, соған барып бір-ақ жығылуды көздеді. Қанша уақыт өткенін де білмеді. Белі сынып ауырып, екі қары бірдей талып, сілелеп бітті. Бір кезде шымырлаған тас қараңғы түннің етегі түріліп, қараң-құраң көзге айқын шалына бастады «Өлмеу парыз. Бір үрім-бұтақтан тұқым-тұяқ қалмау деген не сұмдық» деді.

Тік тепсеңнің етегіне аяқ басқанда жанын жегідей жеген ойлардан пышақ кесті тыйылып, сергек адымдады. Алдыңғы көлденеңнің арғы саласы – мұның атажұрты. Туған өңірі көңілінде сайрап тұр. Өрге тырмысып шығып, тура тасқораны бетке алды.

Шешесін жайғастырып болған соң беткейден қурай теріп келді. Екі тастан ілдәлап ошақ жасады. Беліне байланған шәугіммен су әкелді, от жақты. Бір уыс бидай талқанын шылап, бір үзім нанды майдалап турап қойды. Бағанадан бергі бейғамдығынан шошынып кетіп, анасы жаққа жалт бұрылды. Басын тік көтеріп отыр екен. Ай тас төбеге таяп, дүниедегі екеуара қыбырлаған тіршілік иесіне мейірім-шуағын мол төге елжірей толысып, қызқұлақтанып үлгеріпті. Қосшыбай шешесінің тұсына еппен сақ басып барды. Ағыл-тегіл жылап отырғанын көріп, тосылып қалды.

– Апа, неге жылайсыз?! – Шешесі ләм демеді. Ал Қосшыбай бір өзгеріс барын аңғарды. «Құдай-ау, тағы бір жамандығыңды көрсете көрмеші!» деп жалбарына бастады.

– Апа! – Даусы оқыс ышқынып шыққандықтан ба, күнге беткейдегі жартас қаңғыр-күңгір жаңғырығып өтті. Жақсы сәтінің шырқын алғанын жаратпағандай ана ұлына ұзақ тесілді. Ай сәулесі мен оттың жарығына шағылысқан жүзі алаулап көрінеді. Қарқарадай күндік орап, аппақ кимешек киетін, әр адымын санап басатын баяғы бір анасын танығандай Қосшыбай абдырап қалды.

– Жай әшейін, әкенді ойлап отырмын, – деді бір кезде. Үні анық, сергек шықты. – Жан бар жерде қаза бар деуші еді, дүниенің алдын болжап, кесіп-пішіп жүріп, бізді жұртқа тастап кеткеніне налиммын.

Емеурінін ғана білдіріп, астарлап сөйлейтін дәуіріндегі қалпын тез тапқанына қайран қалған Қосшыбайдың анасына деген сезігі күшейе түсті. Аштықтан да, өлімнен де құдіретті бірдеңе бардай, бірақ ол не, біле алмай әлек.

– Балам, несібе-ырзығың таусылмасын, – деген сөзге селт етіп, жалт бұрылса, шешесі шалқалап құлап бара жатыр екен. Жан ұшыра тұра ұмтылған Қосшыбай:

– Апа! – деп айғайлап жіберді. Қарауыта бедірейген жартас мұның ышқынып шыққан даусын сол күйі қайталап, әр тұстан қаңғыр-күңгір еткен тосаң дыбыс әудем уақыт өшпеді.

Нақ осы сәтте шалдың шекесі шыңылдап, көз алды буалдырлана қарауытып кетті. Шайқатыла тербетіліп барып, ерге түзеліп отырды. Сеңсең ішіктің зілдей салмағы өне бойы екі иығына түскендіктен бе, қарына дейін талып, тұла бойы бөлек-салақ салдырап қалыпты. Шешесін сол тауға арқалап апарған жолы бар-жоғы он сегізде екен, ойласа.

«Әй, дегенмен шаршадым-ау», – деді кенет. Қайткен күнде аман қал деп аманаттап кеткен шешесі мұның бұл күнде жетпістен асып, сексенге таяғанын қайдан білсін. Бұл ой жетегіне ілескелі бері бір тебінбепті. Құнан бір сыдырғы төпеп келеді екен. Шаңытқан тұман сейіліп, дүниенің барлығы көз мөріне анық басыла бастапты. Суық ауада ұшы-қиыры жоқ қырат адыр бүрсендеп тербетіліп тұрғандай. Бұл төтені көздеп, діттеген жеріне қия тартып отырғандықтан көлденең көк аттыға ұшыраспады. Бірді-екілі қойшы-қолаң кезіккенімен бұрылмай жүре берді. «Біреуі өстіп мал бақса селкілдеп отырған мен жоқ, бір шетіне жарамас па ем» деді.

Ортаншы ұлы Жарасбай сонда тасқораның жанында мұның егіліп жылап отырғанының үстінен түскенін кенет есіне алды. Қып-қызыл боп жасаураған көзін көрсеткісі келмей жасырып, абыржыған күйі:

- Ана тасқораның шетіндегі кішкене төмпешікке қарашы, – деген.
- Тік тұрған қалақ тастың жанын айтасыз ба?
- Иә, сол жерде әжең жатыр.

Жарасбай үлкен кісідей томсарып, біресе әкесіне, біресе тасқораға жаутаң-жаутаң қараған. Әлденеден қаймыққандай бір кезде бұйығы тіл қатты.

- Өлген адамдар қайтып тірілетін болсашы!

Қосшыбай қызарған көзін ұлына тіктеп, қабағын күйзеле шытты.

– Балам, өлгендердің қайтадан тірілуі қайбір жақсылық дейсің. Екіншілей бұлай беталбаты сөйлей көрме.

Еңістегі жылғаға құдилап түсіп, арғы бетке өрмелеп шықты. Ұлы жаңағы орнынан жылжи қоймапты. «Осы баламның бойынан Бөлегеннің қылығы ұшырасады» деді ішінен. Мына бір терең аңғарда өзінің құлындағы даусы талай мәрте шырқырап шыққан екен-ау, ойласа.

- Балам, жігіт болған кезде мына жерге келіп тұруды ұмытпа!
- Жарайды, көке, – деп еді сонда Жарасбай.

Одан бері де отыз жыл дегенің зу етіп өте шығыпты. Балама бір жайды мұқият аманаттап едім деп бұл ойламапты. Дәуде болса Жарасбай да оны ұмытып кеткенге ұқсайды. «Қайта ана дәлдүрдігім тәуір» деді шал. Жөні келсін, келмесін: «Үлкен атамның жұртына барып келгенде болатын еді» деп тұрады. Сонысына да рақмет.

Осы күнге дейін жұрттан бөлініп, саяқсып жалғыз қалатын кездері неге көп болды екен мұның? Бұрын үш баласын бір бөгде зұлмат қыршынынан қиятындай қатты сескенетін. Қазір де жүрегі кеудесін ұрғылап, жиі-жиі соқты. Үйірге қосылмай, тек соны қара тұтып, маңайлап жайылып жүретін жылқы болушы еді. Шал қазір өзін нақ солай сезінді. Дегенмен де мұның балаларының не білгені бар?

Жоқ, бұл алжиын деді ме? Бір тараншы шалдан балаларының қайсысын оңды көресің деп сұрағанда: «Қайсысы өз бетінше күнін көріп кетсе, сол жақсы» деп еді. «Өз бетінше кім күнін көрмей жатыр? Ит екеш ит те... Ал мұның үлкен баласы біреуге жақаттығым тие ме деп ойлай ма екен осы? Ана ортаншысының шыр-пыр болып жүргеніне қарағанда көкірегінде саңылау болғаны ғой».

Шал жолға атпен қанша шығып жүрсе де өткен-кеткенді бұрын-соңды бұлай таусылып ойламайтын. Бұл жолы әйтеуір түсініксіз күй кешіп келеді. Бұл кезде көз ұшындағы таудың сонау теріскей қолтығынан белгісіз тараптың тұңғиығына гүмп беріп сүңгіп кетуге ыңғай танытқандай күн жер бауырлап барады. Ертеден қара кешке дейін атқа отырып, арғы-бергі дүниені көп ойлағандықтан ба, шалдың іші қуыс қалғандай азынап тоңази береді. Бір мезет алданыш тұтқан күн өлімсірей қызарып барып, бұлт бере бой жасыра қалған сәтте іңір шымыр-шымыр қонақтай бастады. Қаптал-қапталдың қары кіршігі жоқ аппақ тартып, үйіріліп-төңкеріле жалт-жұлт етіп көзді арбайды. Көңіл деген шіркіннің жөнсіз нәрсеге алданатынына шал қайран. Нақ осы жолдың үстінде біреу жақсылық айтатындай аяқ астынан жүрегі лүпіл қаға соғып кетті. «Бәрінен бұрын Самсыға жетіп алайыншы» деді.

Самсыдағы ескі жекжатының үйіне ел орынға отырған кезде келді.

– Ойпырмай, әйтеуір, жеттіңіз бе, енді болмаса қорқайын деп ем. Бәсе, мұндай уақытта жылқыны айдап келу тұрмақ, салт кісінің жол жүруінің өзі қиын, – деп ескі жекжатының баласы шалдың асты-үстіне түсіп, бәйек болды.

– Бәрін бүлдірген айғыр...

– Ол сіздің көзін құртатыныңызды білген ғой. – Жекжатының баласы қуақылана күліп, істің жөн-жосығын білетін шаруақор сыңайда шалға бірауық тесіле қарады.

– Ата, осынша жолға атпен жүріп, қалай ішіңіз пыспайды. Сонда не ойлап отырасыз?

Ішіп отырған шайын кілт доғарып, мына сұрақтың не қитұрқысы бар дегендей бір нүктеге сазара қадалды. Оңтайлы жауап таба алмай жүзіне қиналыс іркіп, бір-екі дүркін ырғатыла тербетіліп алды.

– Өткен-кеткенді ойлағаннан басқа не бар, – деді солғын ғана. Жаңағы сұрақ түйткіл боп көкейінен әйтсе де кетпей қойды. «Шынында да өмір бойы ат үстінде келемін. Бұрын не ойлап едім, бүгін не ойладым? Мынау зады жаман адам болмайды-ау. Менің ана балаларымның аузына осындай сөз неге түспейді екен? Ананы өйтсек, мынаны бүйтсек деп олар шаруаны сөзбен тындырып тастауға шебер. Алғашында соған әжептәуір алданған жоқ па».

Қол-аяғы ұйып, сыздап, денесі ауыр тартқанын елемей шал ертелетіп тұрды. «Оразаңызды ашып кетіңіз» деп жекжатының баласы жата-жабысқанына да қарамай:

«Тәңір жарылқасынын» айтып, атқа қонды. «Әлгілерге бір-екі күнге ғана деп ем, әй, безілдеп-ақ жатқан шығар?» деді. Жылқыларды айдап келіп, тұқымын тұздай құртамын деп тепсініп кеткеніне қарай соқа басының сымпиып қайтқанынан ыңғайсызданып-ақ келеді. Төменгі жақ пен тау арасының суығы бірдей секілді. Кешегі көз талдыратын мұқал жоталардан гөрі кең-молынан

сөгілген сайлардың аңғар-аңғары әжептәуір қалқа, ықтасын екен. Жоқ, әлде бір-екі белдің ар жағында ауыл тұрғандықтан ба, көңілі біржола тыншыды.

Сәске шамасында шал үйге жетті. Ішігінің етегі жер сызып, денесін зорға сүйретіп ішке енгенде дабыр-дұбыр әңгімелесіп, шай ішіп отырған балалары мен келіндері атып-атып тұрысты. Шал тапжылмаған кемпіріне назарын суық тастап, қабағын қинала шытынды. Шешінбекке ыңғайлана бергенде оқ тиген шынтағы тоқ ұрғандай дыз ете қалды.

«Ойбай-ай» деп екі қолын түсіріп жіберді. Тұра ұмтылған балаларының біріне: «Қоя бер!» деп даусын сыздатып шығарды. Көп жайды онша ерен санай бермейтін Әнуар:

– Көке, әкел жеңіңізді мен тартайын, – деді.

Ортаншы ұлының сиқы қитығыңқы, ал үлкені – Дарқан бұл қайда барып, қайдан келді дейтін сыңайда аңқайып қалыпты.

«Заман мұнда мынаныкі. Жылқының етін жеп отырып, жемей-ақ қояйын деген осыны көрдім» деп ойлады шал. Ұзынсонар ойдың ұштығына жете алмаған кейіптегі кемпірінің кескіні сазарыңқы. Әбден қаталап шөлдеген кісідей шайын сораптап ұрттайды. Бұл төрге асықпай баппен жайғасты да, бажайлап балаларына қарады. Әңгіменің ау-жайын байыптағанмен «қосып-алар ештеңем жоқ, бәрін өздерің біліңдер» дейтінге ұқсайтын қашанғы қалыс мінезіне бола ма, шал, әйтеуір, үлкен ұлын көп ойламайды екен. Бір-екі жаман күшігі бар. Енесі жаққа қайта-қайта еңкейіп, әлденелерді сыбырлап айтып, анда-санда күліп қойып отырған анау осының әйелі. Ал Жарасбай бір ойдың ізіне түсіп, содан дерек таппағандай қалшия шақшиып қалыпты. Жел қақпаған дөңгелек кескіні боп-боз. Шашының маңдай тұсы аппақ болып кетіпті. Босаға жақта бес биенің сабасындай кеңмол пішілген әйел – келіні. Қабағы әлденеден қабаржулы. «Қайтсін, ойында әр нәрсе бар ғой» деді. Осы кезде кемпірі бұған көз қиығын немқұрайдылау тастап, лезде тайқытып әкетті.

– Жылқың қайда? – Біреу естіп қоймасын дегендей даусын ақырын сақ шығарды. Аяз сорып, ісініп күреңіткен жүзін кемпіріне тіктеген шал езуіне ызбарлы кекесін үйірді.

– Бәрін айдап әкеліп, қораға қамадым, бытырлатып шетінен соя беріңдер!

«Ұзақ жолда қалай ішіңіз пыспайды, сонда не ойлап отырсыз?» деген жекжатының баласы құрлы жоқ болды-ау, бұлар». Аяқ астынан кеудесін ашу-ыза кептеп, демі жетпей бара жатқан соң алқымындағы түймесін ағытты.

– Әй, жылқы тұрмақ қара басым бар ғой, қара басым әрең жетті осы жерге! – деп шал айғайлап жіберді де дереу сап тыйылды. Қашанғы әдетіне бағып, үнін соза жайлап шығарды. – Саған жылқы керек, менің өлген-жіткенім бәрібір ғой.

Жөнсіз жерден осылай жапа шегетініне қорынған кемпірі жыламсырай үн қатты.

– Жылқыны айдап келем де, сатып көзін құртам деген өзің. Сонда маған не қыл дейсің. Бір жерде Құдай ұрып құлап, қатып қалып жүрсе елге не бетімізді айтамыз деп үш күн бойы ұйықтамай аласұрып шықтым.

– Жарайды, қойыңыздаршы енді, – деп ортаншы ұлы сөзге килікті. – Бәсе біздің үйдің ісі осылай ылғи керісінше жүруші еді. Сексендегі шалды тентіретіп,

ит өлген жердегі жылқыға жібереміз, қақаған қыста қатын аламыз, енді біріміз маған не істе дейсіңдер деп жайбарақат отыра береміз.

Бұл сөздің өзіне еш қатысы жоқтай кіші ұлы бейқам отырған сияқты еді. Орнынан қалай лып етіп тұрып кеткенін де байқамапты. Қараторы жүзі түксие сұрланып, Жарасбайға ежірейе қарады.

– Әйел ал, әйел ал деп құлағымның етін жеп, енді былай шыға келетіндеріңді кім білген.

– Есі дұрыс адам осындай қыстың көзі қырауда қатын ала ма, күн жылы, жер қарада қайда қалдың, соны айтшы?!

– Бүйтіп зарлап-қақсап той жасағандарың құрысын сендердің, – деді Әнуар жұлқынып.

Жарасбай әлдене деп тағы тіл қатса ашуы ерік бермей еліріп кететінінен сезіктеніп, тығылып сазарды да қалды. Бұйығы райынан бір айнымайтын Дарқан назарын ешкімге тіктемей төменшіктеп, өзімен-өзі боп отырған. Қағынып-ұшынып кеткен Әнуарға ақырын басын көтеріп, түксийіңкі әлпетпен шытынап қарады. Екі жерде селтие шошайған келіндері ештеңенің мәнісіне бармағандай бірін-бірі сұраулы жүзбен бақты. Дөңгелек үстелге екі қолын жайып сап, балаларына шарасыздықпен қараған кемпірдің шырайы алабұрта күренітеді. Бұларды бәтуға шақыруға оқталғанмен есіл сөзінің зая кететінін алдын ала біліп, сол үшін тек іштен тынғандай боп отыр. Шал кенже ұлының ұсқынына қарап таңтамаша. Шабына от түскендей секіріп, шошаңдап кетудің түк реті жоқ еді, бірақ анау дәйек таппай тықыршып, ақыры Жарасбайға түтіге төніп келді.

– Менің қашан, қай уақытта әйел алатынымда шатағың болмасын сенің! Алатын қатындарыңды алып, жасататын тойларыңды жасатып алған соң, енді, әрине, бәрібір сендерге.

Көздерін кең ашып, ошарыла таңырқаған Жарасбай бір сұмдық әділетсіздікпен ұшырасып, жүрегі қан жылаған қиналысты ренге енді.

– Сен бізбен теңсің бе, жиырмадан енді-енді асқанда үйлендік. Онда әкешеміздің қуаты қайтпаған кез. Ал сен отыздан асқан жігітсің, кішкене алдыартыңа қарап, жағдайды ойлауың керек емес пе?!

Тап бір түк түсінбес көрліктен түңіліп кеткендей Әнуар күйзеле басын шайқады. Осы кезде кемпір қалыс сөзді айтуды міндеті санады ма, араға, әйтеуір, күтпеген жерден килікті.

– Бәрін Құдайдың бұйрығы біледі. Мұның да бір нәсібі бар шығар. Оған бастарыңды қатырмай-ақ қойыңдар. Аманшылық болса көресіндер ғой, әлі ақша да табылады, жылқы да келеді, той да өтеді.

Бір мезет үнсіздік орнады. Осының алдында ғана қағынып-ұшынбаған сияқты Әнуар басалқалы. Әңгіменің арты насырға шабатынынан сескенгендей Дарқан түкпірде сәлпиіп тұр. Өзінің сөзі бәрін сабасына түсіргенге жорыған кемпір сәл алға ұмсынып, дөңгелек үстелге екі шынтағын сүйеді. Көздерінің алды ісініп, екі беті домбыққан шалдың жел қағып, суық сорған жүзі қарақошқыл тартыпты.

Әуелі ештеңеге мән бермегендей өзімен-өзі отырған. Бір кезде басын кегжең еткізе жұлып ап, кемпіріне көздерін алайта қадады.

– Осының, әйтеуір, бұйрығы мен несібесі келіп бітпеді. Келсе келсе екен, мына суықта құлазыған қу далаға тентіремей үйде тыныш отыратын.

Ақшия жалт бұрылған кемпірдің қараторы кескіні күреңіте шымырлап өткенімен ұстамды қалпын жоғалтпай шалды ішке тарта мамыражай тіл қатты.

– Әй, байғұс-ай, білмейсің ғой, жаның да, малың да, дүниен де маған құралып тұрғанын.

– Құралып тұрса тап, кім қой деді саған! – деп шап ете түсті шал.

Осы шаңырақтан өрбіген өздері де, дүние-мүліктің барлығы шешелеріне құралып тұрғанынан кәдік алып, көңілдеріне төтеннен сезік кіргендей үшеуі үш жерде селтиіп тұрды да қалды. Томсырайған Дарқанның тоңмойындау әлпеті жаңағы әңгімеге парық салып пайымдауға келмейді, тек рас-өтірігін айыра алмағандай қиналыс бар. Әнуардың түп-тұнық көзінің мөлдіреген шарасы әдемі қараторы кескініне дүниені кеңінен толғап, ойлайтын саялылықты сыйлайтын-ақ сияқты. Бірақ шеше сөзіне лезде делендеп елтіген болмысы ұшқалақ. «Кикілжің осымен бітті, шешемнің айтқаны дұрыс, бәрін уақтысында көреміз» дейтін шұғыл тоқтамға келгендей сұрланған ұсқыны жазылып, жайбарақат тапса, бір нәрсенің түйінінен ұстай алмай соны оймен безбендеп, ақыры түк дерек таппаған Жарасбай түгі бетіне шығып, ашуланып түнере бастады.

– Бізді құртып, түбімізге жеткен апамның сол бұйрығы мен несібесі. Бәрін Құдай береді деп қамсыз жүрдік. Елдің иеленген нәрсесінің бізде бірі де жоқ. Менің өз басым ел қатарлы бала да сүйгем жоқ, үй де ала алмай кім көрінгеннің есігінен сығалап, тентіреп жүрмін.

Жүзін төмен салып ұйып тыңдағандай кейіпте шешесі отыр. Өзіне таңырқау шалыстана қараған әкесінің көзімен ұшырасып қалғанда Жарасбай шалдың тұрпатынан бейқам немкеттілікті оқып қойғандай одан сайын ширығып, шиыршық атты. Ойын аяғына дейін айтуға тырысып, асығып-аптығып кеткенде тұтығып, түкірігіне шашалып қала жаздады.

– Ешқандай да бұйрық, несібе жоқ. Үйде қарап қалқайып қана отырған адам дүние маған ғана құралып тұр деп қайтып шіренеді.

– Мен өлем, өлгеннен кейін көресіңдер бәрін, – деді шешесі.

– Көретін-мөретін түгі де жоқ. Ақшаны бізге ешкім де әкеп бермейді. Осындай қыста жылқыны сату да қиын. Ал қарызданып-қауғаланам десендер сөз басқа. Бірақ сол қарыздың өзін кім бер қояр екен? Сондықтан үйленуді де, тойды да жазға қалдыра тұру керек.

«Алдымызда әлі жаз бар екен-ау» дегендей шал елең етіп кемпіріне, кемпірі кіші ұлына қарады. Бір нүктеге сазара қадалған Әнуар кесімді сөзге ден қойып, жуасып көндіккендей бір мезет томырылып отырды. Ішкі жан арпалысынан бозаңыта құбылған өңіне бір кезде қан ойнап шықты. Жұлқынып атып тұрды да, шалбарының қалтасына екі қолын салып жіберіп, шалқая нықталып алды.

– Маған ештеңе жасамай-ақ қойыңдар, үйленбеймін, тек жылап-еніремеңдерші!

Шат-шәлекейі шығып, осынша сөзге барысып жатқан ұлдарында тіпті шаруасы жоқтай шал бір қырына қисая жантайды. Қараторы кескіні сәт сайын күреңіте шымырлап өтетін кемпір дөңгелек үстелдің үстін сипалағаннан басқа артық қимылға бармады. Әлі бір рет те тіл қатпаған Дарқанның сопақ пішіні де алабұртып, екі інісіне көз қиығын алма-кезек тастайды. Түк мәнісі жоқ дау-

дамайдан бір кезде жерініп кеткендей терезеден сыртты шолуға кірісті. Шарасыздыққа тап болған Жарасбай ғана ары-бері жүре бастады.

– Өмір бойы жетім-жесір боп, не ішкенге, не кигенге жарымаған Жаңыл да дүркіретіп той жасады. Шиеттей бала-шағалы Күлән да байының өлгеніне қарамай келін түсірді. Ол да қатардан қалмай, елдің басын қосты. Намысқа тырысты деген сол емес пе. Соларды көріп отырып, қалай ұялмайсың?! Он жылқысы тұрып Қосшыбай да той жасамаған деген атаққа қаласындар, айтпады демендер!

Кемпірінің асып-саспай жайымен айтқан сөздерінің әсері тура ондыққа тигендей болды. Шал қисайып жатқанынан жөнделіп отырды. Көкейіне төтеннен сезік кіргендей ойлы пішінге көшіп, сақалын саумалады. «Үйленбеймін, жылап-еңіремеңдерші!» деген Әнуар қанша сездірмейін десе де көздері қутың қаға бастады. Жүзінде манағы ызбар ізім-ғайым жоқ, сол бойы сейіліп, ілік-шатыс әңгіме болмағандай жадырап келіп, шешесінің қасына жайғасты. Асаулығынан тұқырып, жуасыған сыңайлы Жарасбай да ары-бері жүрісін кілт доғарып, шешесі мен Әнуардан сыр аулағандай бір мезгіл аңтарыла қарады.

–Енді сонда не істейміз? – деді шал да бәтуаға келгендей даусын жұмсарта шығарып.

– Не істеуші ең, той жасайсың, – деді кемпірі бұл жолы жалтақтамаған сенімді райда.

– Жасайтыныңды жасайсың ғой, мал мен ақшаны қайтесің ал?

– Бірдеңесі болады да, – деді кемпірі тағы түк қиналмаған күйі.

Осы бір жауапты күтпегендей абыржи тосылған шал кемпірге ажырайып, түсін дереу суытып жіберді. Содан ұлдарына алма-кезек көз тастап:

– Ешкімге көрсетпей бұрыннан тығып қойған қазынаң бардай шалқақтайсың ғой, кеп-кеп, атаңның аузын ұрайын! Ал, жаса, жасағыш боп бара жатсаң! – деді де орнынан сүйретіле тұрып, сыртқа шығып жүре берді.

Шал даладағы ұсақ-түйек шаруаға айналып, көп бөгелді. Малға жаңғыртып шөп салды. Қора-жайды аралап, шошақтың төңірегін тазартты. Құлағының түбінен бір өңкей қатқыл дауыстар кетпей шыңылдады да тұрды. Ашу-налалы сезімдер көкірегін сыздатып, көңілі босайды. Ырың-жырың әңгімеден жүрегі шайлыққандай, тіпті, беттемей қалыпты. Балаларының пиғыл-ниеттерін түсінсе бұйырмасын. Бір селт етпейтін құлықсыздық. Тұяғын қимылдатпаса да бәрінің белінен басып, билік айтуға құмар кемпіріне деген өшпенділігі үдей түсті. Мал-жан, дүние-мүліктің барлығы өзіне ғана құралып тұрғанына сенімділікпен кергіген кемпірінен кенет шал әжептәуір кәдік алды. «Құдай, пендем десең соның алдында алып кетші!» – деді жалбарынып.

Малдың сықпыты келіспей тұрғаны анау, үйде ырыс-құттан түк жоқ, бәрін көріп тұрып, әйел алуға тәуекелі жеткен кіші ұлын не десе болады? Шыр-пыры шығып шырылдаған ортаншы ұлының жаңағы бір сөзіне де қарны ашты. «Бұлар менің сексенге келіп қалғанымды білмей ме, сонша қолыма неге қарай береді? Үйім де, балам да жоқ дейді. Мынау үй емей не, келсін де отырсын. Бала керек болса басқа қатын алсын, ал мынасын қимайды екен, пешенесіне не жазды, соны көрсін» деді.

Жосықсыз ойлардан сандалып сансырап, басы шуылдады. Көз алды жыбырлап, қарауыта берді. Құр сүлдесін сүйретіп ішке кіріп келе жатып, кемпірінің сарнаған даусын естіп, қалт тоқтады.

«Өзі де оңып тұрмаған кісі еді, алжытқан соң не сорым. Қария боп бір нәрсенің жөнін де айтпайды. Жылқыңды сат деп ала жаздай қақсадым. Тыңдамақ қайда, сол үшін өзімді ұра жаздады». «Дұрыс-ақ! Бір армансыз ағытылшы», – деді шал. Кемпір сөзінің дұрыс-бұрыстығын ішкі сарабына салып та жатпады. Бойында ашу-ыза да жоқ, жайлап басып келіп, есікті ашып қалғанда, кемпірінің даусы бірден семді. Жасқа шыланған көзі қызарып, ашаң тартқан жүзі біресе сазара, біресе бозара дәйексіз құбыла беретінін аңдады. Жарасбай бүгінгінің бәрін ой елегінен өткізіп, көңілі соған қоңылтақсып, қолын маңдайына сүйеп, шайқатыла тербетіліп қояды.

– Елдің көрген күнінің бәрі осындай ма, жоқ, біздің үйде ғана заманақыр, жер тақыр ма екен, – деп тыныш отырмай араға сөз қыстырып жіберді.

Шал біртүрлі жалғызсырап кетіп, көз қиығын келіндеріне тастады. Екеуара жыбыр-жыбыр әңгімеге көшкен олардан еш қайран жоқтай жаймен кіші ұлы жаққа бұрылды. Бір нүктеден көз алмай тас боп қадалған оның тау жыққандай екпіні қайтып, қашанға дейін екенін кім білсін, дәл қазір әйтеуір сынық.

«Бұл батырың қатын ала алмай қалатын болдым деп уәйімдеп отырған шығар, әуелі» деп ойлады.

Шал кіші ұлының осындай ұстамды бола қалған кейпіне бір жағы таңырқағанмен, бір жағы жаңағы күдікті ойы көңіліне мықтап орнығып алды. Терезенің жақтауына сүйеніп алып, ештеңеде ісі жоқ өзінше оқшау тұрған үлкен ұлына шал назарын ұзақ кідіртті. «Бәрінен осым жарайды. Мыналарға ұқсап шыжбақтап-тыжбақтамайды, айтатынын бір-ақ айтады. Алда-жалда ашуына тие қалсаң, жуыр маңда басыла қоймайтын тоңмойын тағы» деп ойлаған шал:

– Ал енді неге келістіңдер? Құдаларыңды шақырып, киіттеріңді кигізіп, тойды атқарып тастаған шығарсыңдар? – деді.

Мұндай мәнақаның бары жадынан мүлде шығып кетіп, есіне енді түскендей Жарасбай әлдене айтпаққа емініп қалды. Қазақтың осынау ырым-сырымына жұмсалатын есепсіз қаржысынан жүрегі май ішкендей кілкіп, қынжыла, ұзақ томырылып отырды. Әңгіме ары қарай өрбімеді. Әркім өзімен өзі. «Жағдай бұлай болса жазға дейін қойсақ қоя тұралық» дегенді шал кесіп айтпады. Осының бәрін түсініп, онда солай-ақ болсын деген жігіттік сөздің кезегін Әнуар әдейі өткізіп жібергендей үн-түнсіз.

– Сендердің не ойлайтындарыңды қайдам, мен бір нәрсеге көз жеткізіп келдім, – деді шал кенет. Бұған әуелі кемпірі, одан бала-келіндері аңтарыла қарасты. Жуасып пұшайман кейіпке көшкен шалдың жолсоқты бір уыс жүдеу жүзі шалбар-шалбар. Тұтасып кеткен қауға сақалы бетін тегіс жайлағандай қияпаты жат, көңілсіз. – Маған мына тіршіліктің бар ғой, түк қызығы қалмапты. «Алпыстан асқаннан ақыл сұрама» дейді екен бұрынғылар. Алпыс тұрмақ сексенге таядым, енді қалғанын өздерің біліңдер, – деді. «Ол олай, бұл былай деп істің жөнін айтатын қария – менің сықым мынау, сөзді апырып-сапыруды ғана білетін шешелерің анау, былай етейік деп суырылып шығатын біреуің жоқ, енді не

істе дейсіңдер, айтыңдаршы, қане?!» – деген сөз шалдың тілінің ұшында тұрғанымен үндемей бір қырына қарай қисая кетті.

Сол баяғы орнаған ыңғайсыз үнсіздік. Тапжылмаған кемпірдің кейпі ойлы. Екі аяғын алға созыңқырап, арқасын қабырғаға бере жайғасқан Әнуар қабағын түйіп, көзін бір белгісіз қиырға шүйілген сайын аңғары терең болмысқа ұқсайды. Бағанадан бергі әңгіменің әсері жанына жайсыз тигендей Дарқан сыртқа қарай түксиіп шығып барады. Орнынан асықпай көтерілген Жарасбай Әнуарды ішіп-жеп қарап бөгеліңкіреп тұрды да, қолын бір-ақ сілтеп жүре берді. Келіндер үйдің оны-мұны қыбыр-жыбыр шаруасына кірісті.

Түскі асқа бәрі қайта бас қосты. «Сонда тойды қайтпекпіз?» деген сұрақты Жарасбай бәріне жалпы тастады. «Менің алатын қатынымның әңгімесі бітпейтін болды-ау» дегендей Әнуар қабағын шытты. Бәз-баяғы түксиген қалпы табаққа сараң қол созған Дарқан тағы не бәле басталғалы отыр дегендей Жарасбай жаққа көз қиығын ұрлана тастады. Томсарыңқы ұсқынымен әкесі мен шешесін барлай шолады.

– Шақыратын кісі көп, қойдың еті түк те болмайды. Оның үстіне жылқының бір-екеуін сатпасақ ақша да жоқ, – деп шешесі сөзге араласты.

– Келмеген жылқыны сатпасақ дейді, мынаның өзі есі дұрыс па? – деп шал ренжи тыжырынып алды. «Бүгін кешке дейін осының-ақ десі жүре бермек пе?» дегендей кемпір шалына айбаттана жалт бұрылды.

– Жылқым шығып кетеді деп, сенің той жасағың да келіп тұрған жоқ, – деді. Кемпіріне бірауық бағжия қарап барып шал басын шайқады.

– Сұмырай-ақ адамсың ғой, сен-ақ айдап келіп тұқым-тұяғымен түк қоймай құртшы, қың десем не қыл дейсің! Үйде отырған бұған әшейін бәрі оңай.

– Көке, – деп Жарасбай әке-шешесінің үйреншікті ұрсысын одан әрі өршіткісі келмегендей сөзге ортадан килікті. Қатты шамданып қалған шал ұлының сөзіне тіпті құлақ аспады.

– Жоқ, тегі адамның қанын қарайтқаннан басқа білері жоқ. Қап, шіркін-ай, жылқыға осының өзін жібермей...

– Көке, мен бір үлкен, бір кішкене машинаға сөйлесіп келдім. Ертең тура осы арадан шығып кетіп, жылқыға барсақ қайтеді? Жөні келсе басып алып қайтармыз.

– Шешелеріңнен бастап бәріңе басып алып қайтудың оңайы-ай, осы, – деп шал қабағын ренішті шытты. Белгісіз тарапқа көз қиығын қадай іркіліп барып, басын көтерді.

– Ана айғыр бар ғой, алдындағы кісіні тура таптап өтуден тайынбайды. Сендердің ұят, ұят дегендерің ештеңе емес, біреу жазым болса, қас масқара сонда!

– Сол айғырда атып алсақ қайтеді?

– Енді атып алуға шықтыңдар ма? Жамсатып қырып тастасаңдар да өздерің біліңдер.

Шалдың қабағы қату. Ақыры өз дегені болатынына кемпірдің көңілі көншігендей ажары ашық. Жарқын-жарқын шыққан даусына Әнуардың дабырлай сөйлегені, келіндерінің сыңғырлап күлгендері қатар ілеседі. Нобайы келіспей отырған баяғы ортаншы ұлы. Күлкіден де, сөзден де қалып ұрынарға қара таппағандай әркімге бір көзінің астымен шұқшиып қарайды. Терең ойдың шырмауынан шыға алмағандай үлкен ұлы әлі түксиіп отыр. Кемпірі мен екі

келінінің, оларға қосылған кіші ұлының айтқандарына құлақ түріп көрсе – «қашпаған қысыр сиырдың уызына қараған» сол есекдәмелі әңгіме.

Шал бір нәрсеге түсінбей дал. «Жарайды, кіші ұлынікі білместік-ақ болсын. Ал мынаған не жоқ. Табан ақы, маңдай терден басқа артық ештеңе келмейтініне көзі жетіп тұрып: «кең болсаң кем болмайсың, Құдай береді» дегенді қақсап қоймайды. Осындай жан қысылғанда бермей ме бергіш болса!» деді шал іштей шиыршық атып. Өз ойының жетегіне еріп, біраз сөздерді жіберіп алған-ау, шамасы. Келіндері мен кіші ұлы кемпірдің аузына қарап, ынты-шынтысы қалмай ықылас бұрыпты.

– Мен сен екеуің түсетіндеріңде көрген түсім айнымай келді. Құдай амандығын берсе, жаман емессіңдер. Алдыңғы күні таңға жуық Әнуардың алатын әйелін көрдім. Қадамы құтты болады екен.

Жанына майдай жағып бара жатқан сөздерге үздіккен Әнуар одан ары тыңдағысы келіп, ындыны құри түсті. Қайдағы-жайдағы қолайсыз әңгіме тіпті болмағандай. Тебіндеп шыққан қаннан алаулаған жүзі еш алаң жоқ жайдары да жайбарақат тәрізді. Көңілі көтеріңкі тартқанда ұшқалақтана қалатын қашанғы әдеті бойынша қолын ары-бері сермеп, сөзін үзіп-жұлып айтуға көшті.

– Айтқаныңыз келсін, апа! Өңі қандай екен көрмедіңіз бе? – Қалжыңы жанына жағып кеткендей жымыып қойған Әнуар әлденені есінен тарс шығарып жібергендей опынулы кейіппен қалт тынды. Сұқ саусағын шошаң еткізіп жоғары көтеріп қалды. – Апа, айтпақшы, оның жақын туыстарының бірі Қазақстанда үлкен бастық.

– Қазақстаннан кішкене төменірек облысқа, ауданға түсші, бізге сол да жетеді, – деді Дарқан түксиген қалпынан танбай.

Мұны еш ар көрмеген келіндер де, кемпір де, тіпті Әнуар да күлді. Шалдың да екі иығы тынымсыз селкілдеп, көзі жасаурап кетті. Тек Жарасбай суық жымыып қана тынды. Елді қыран-топан күлдіргенін малданбай өзін сабырлы ұстаған үлкен ұлына шал қатты разы болды. Аздап серпіліс білініп, әңгіме жарасты өрбуге айналды. Әсіресе реңі жадырап жазылған шал:

– Бәрінен де Дарқандікі сөз-ақ, аудан да тиімсіз. Бізге сол колхоз-совхоз-ақ дұрыс. Ағасы бүкіл Қазақстанды билесе, біз сияқты кәрі-құртандарды, үйі жоқ, күйі жоқтарды қолай көре қояр ма екен? – деді.

– Көреді, көрмей көрсін, – дегенде Әнуардың үні бұзыла сызданып шықты.

Сызданған дауыс жақсы бола бастаған отырыстың тұнығын шайқап жібергендей қайтадан үнсіздік орнады. Шешесінің көрген түсі сенімін нығайтып, марқая, еменжарқын бола бастаған Әнуар лезде сұрланып, жанарының жалт еткен ашулы жарқылы темірдің балқыр алдындағы алқызылданған елесінен аумайды. Кіші ұлының жүзіндегі жайсыз құбылысты елемеген шал:

– Ой, қызық-ай, а! Енді не істейміз? Бопты, жылқыны мәшинеге басып келелік. Ал киітке, тойға ақшаны қайдан табамыз, соны айтыңдаршы. «Кедейдің кеңесі бітпейді» деп неге айтты десем, осы екен ғой, – деді.

– Біз Дарқан екеуіміз қайдан тапсақ онан табайық, мың сом беретін болып келістік. Одан артыққа шама жоқ. Жетпіс сом төлеп пәтерде тұрамыз, үйдің ауылы әлі алыс, – деді Жарасбай.

Көзін белгісіз қиянға қадаған шал сақалын саумалаған күйі бұған елең ете қоймады. Әшейінде жүрекжарды сөзді айтуға шебер кемпір де ерегіскендей тым-тырыс. Мұны азсынғандыққа жорыған екі келін бір-біріне таңырқаса қарасты. Әке-шешесінің осы бір үнсіздігі шымбайына батып кеткендей Жарасбай:

– Ақша жоқ, ақша жоқ, оны қайдан табамыз деп қақсайсыңдар да, мынаны біз тауып беретін болдық десек тағы мелшиіп үндемейсіңдер, – деді.

– Оларыңа рақмет, енді не дейміз, – деді шал.

– Бізге рақметтің керегі жоқ. Балаларыңның алғаш бірдеңеге жарағандарына жарылып қуану керек қой, ата-ана. Азсынсаңдар қайтеміз. Бұдан артық барар жер, басар тауымыз жоқ. Осының өзіне білсеңдер, артымыз ашылып қалайын деп тұр. Біз Дарқан екеуміз ары ақылдасып, бері ақылдасып кеп былай деп шештік. Келіннің тойға арналған киімін Әнуардың өзі көтереді. Киітке деген ақшаны айғырды сатып ажыратамыз. Тойға – тайды соямыз.

Дәл осы сәтте көңілді күпті етіп, көлденеңінен киліккелі тұрған ештеңе жоқ сияқты еді. Күні бойы ары-бері тартқан әңгіме де саябырсып, ата-ана, келін-бала – барлығы бір мәмлеге келгендей еркін тыныс ала тыншып отырған. Қыр мұрнының үшкірлеу ұшынан діріл білініп, көзі шақырая шатынаған Әнуар аяқ астынан түлен түрткендей атып тұрды.

– Ақшаны мен қайдан таппақпын?!

– Біз қалай тапсақ, сен де солай тап, – деді Жарасбай ананың айғайына орай даусын қаттырақ шығарып.

– Өйтіп міндетсінетін болсаң, сенің ақшаңның тіпті керегі де жоқ!

Езуіне зәрлі кекесін үйірген Жарасбай Әнуарға кекиіп, керенау қарады.

– Тойдың киіміне ақша таба алмай тұрып, керегі жоқ дегенің қызық екен.

Әнуар әуелі тосылып қалды. Бүкіл шарасыздықтың бәріне кінәлі Жарасбай сияқты көрініп, тұла бойы тұнған харамдықпен ұшырасқандай оған бір мезет сұмдық жеккөрінішті көзбен қарады. Өшпенділігі кенет сұрапыл өршіп, өзін-өзі ұстай алмаған бойда ағасының жағасына жармаса кетіп, сілкіп-сілкіп жіберді.

– Қалтаңнан ақша шығып кететін болған соң жаңағының бәрін әдейі ұйымдастырдың.

Әнуардың тегеурінді сілкісіне шайқалақтап, қаны басына шапқан Жарасбайдың өңі өрттей қызарды. Әй-шайға қарамай оңды-солды сілтеген жұдырығына Әнуар да қарымтасын түйдек-түйдегімен қайтарып үлгерді. Араға шыңғырып кеп түскен келіндер тас қып қапсыра құшақтап алды. Қан-қан аузын жеңінің ұшымен сүрткілеген Жарасбай Әнуарға тап-тап берсе, жеңгесінің шеңгелінен босанып шығуға ол да жанталасып бақты. Екі кеудені екі қолымен тіреген Дарқан болмай өршіп бара жатқан соң:

– Қойыңдар, әйтпесе бар ғой, тура өлтіремін! – деп ақырып жіберді.

Тоңмойын айбардан екеуі де сескеніп, бірден сылқ ете түсті. Күтпеген жерден шыққан ұрысқа аң-таң күйі әлі дұдамалдана отырған шал:

– Той болмай жатып қырылысып қала жаздадық, бара-бара не боларымызды бір Құдайдың өзі біледі, – деді. Қағынып-ұшынған балаларының ет қызуы әлі басыла қоймағанын шал қаперіне де қыстырмады. Көкірегін қарс айыра күрсініп, терең ойға кетіп, бір нүктеге қадалды.

Кемпірдің де назары пәс. Ішкі жан арпалысынан бүкіл ар-иманы сыртына шыққандай от боп жанған кескіні шымырлап, күреңітіп тұр. Сендерге не жазып едім дегендей екеуіне біртүрлі назаланып қарайды. Кенет иегі кемсеңдей жөнелді. Бұршақ-бұршақ жас көзінен ытқып-ытқып шыққан бойда бірінің ізін бірі қуалап, төмен қарай заулап домалай жөнелді.

– Бізден құтыла алмаған соң ақыры осылай өлтіргісі келіп жүр бұлардың. Әйтпесе, неге әкем отыр, шешем отыр демейді! Осылардың көңілі жаман болмасыншы деп, бір ойлап қойса қайтеді. Біз өлген соң бәрі белгілі болып тұр ғой. Сендер бір-біріңді көрмей кетесіңдер! Берген ақшана қуанып, неге жарылмайсыңдар дейсің. Біздің асырап-баққанымыз, оқытып-шоқытқанымыз, сол сенің берген ақшана тұрмай ма, Құдай?!

Зар қақсап ағыл-тегіл жылаған кемпірінен бастап шал барлығын бажайлап бақылауға көшті.

«Долылық бұғанның арқасында көңілінде жүрген біраз нәрсені сыртына шығарып, кемпірдің жаны тыншып-ақ қалды. Қожекең айтпақшы, бұл да бір біткен шаруа болды. Ал енді бұларға көкейімдегіні мен қайтып жеткізсем екен? Жоқ, мынау сияқты жылайын ба? Ол ұят-ау» деді іштей. Бар-жоқ дегенді дүниемүліктен гөрі адамға қазақы балап түсінетін шал күні бойғы қызылкенірдек кикілжіңді сол «кедейдің бітпес кеңесіне» жорыған. Нақ осы сәтте дүниеде жападан-жалғыз қалып ем, өсіп-өніп, өрбісем екен деген тілегі де құр бекершілік сияқты көрініп кетті. «Қатын да алынады, іздесе ақша да шығады, бірақ бауыр табылмайды ғой, бауыр» дегенді шал іштей айтса да, айқайлап жібергендей сезінді.

«Ертең бір-бірінің беттерін көреді ғой, тағы ұялмай» деді кіжініп.

Кемпір даусына зор келіп, қарлыққанына қарамай шажылдап-бажылдап барып, әрең басылды. Көзінің алды ептеп көгеріп қалғанын ғана айып санап, әйтпесе жөн-жосыққа, кісілік пен кішілікке қылау түсірмегендей Әнуар шешесінің сөзіне тәлімсі елтіді. Осының алдында ғана төбелесіп, ағасына қол жұмсап, аузын қан жалатқанын, тіпті, жадынан шығарып та жібергенге ұқсайды. Басын жерге салып, бүгжие бүк түсіп отырып қалған Жарасбай ендігәрі ештеңеге кіріспейтіндей томырық. Әдепкі бұйығы мінезінен арылып, едірейіп тұрған Дарқан көзін екі інісіне алма-кезек суық тастайды.

Беймаза арсыз күн өйтіп-бүйтіп өтіп, кеш батты-ау ақыры.

Өлгі айтқан екі машинасы ертелетіп жетіп келді. Осы есік-төрте бұрын көп болмаған бәкене шикіл сарыны шалдың суқаны сүймеуші еді. Қасына ерткен бір-екі жігітін ара-арасында күлдіріп қойып, жолаушыларға арнап асылған тамаққа емен-жарқын отырып, бірінші болып бас салды.

– Әнекең күнде қатын алып, күнде жылқыға бара бермейді, кел, жігіттер!

– Андағы ішке барған соң жылқы қайда, өздерің қайда боп жүрмейсіңдер ме? – деген біреуіне екіншісі басу айтты.

– Ғайпекеңнің көрген құқайы бір осы деп отырсың ба?

Қырлы стакандағы ілпілдеген арақты шикіл сары қағып салғанда, төтен әлемет күш миын шайқап, ақыл-естен жұрдай айырғандай бір сәт безере меңірейіп барып, құп-қу өңіне біртіндеп қан жүгіргенде иманжүзденіп, жайбарақат тапты.

Манадан көз айырмай бағып отырған шал: «Мына бейшара аяқ астынан кәнтөжін боп қалғаннан сау ма?» деді.

Лезде күлім қаға қутындап кеткен көзін бұған бір шүйіріп:

– Ақсақал, жол көрсетіп отырасыз ғой, қанжығамыз майланбай қайтпаспыз, – деп қазының бір кесегін қарбыта асап жіберді.

Бір нәрсенің жөн-жосығы қалай өзі деген даң кейіппен бір шетте құлықсыз отырған Жарасбаймен шалдың көзі түйісіп қалғанда – өз-өзінен жүрегі солқ ете түсіп, кеудесі тұтас шымылдап аши жөнелді. Әке кескініндегі жайсыз өзгеріске қарап тұра беруге ұлының дәті шыдамағандай жүзін бұрып әкетті. «Әй, балам-ай, кешегі әңгімеден кейін басың дал болып отыр ғой. Әйтпесе шикілсары пәлеге қайдан тап болып жүрсің деп айтатын-ақ ем. Ел мұны, білсең, «Ғайыпбек» дейді. Шал көзін Ғайыпбектен айырмай бағып отырды. Тағы бір стаканды қағып салған ол орнынан шұғыл көтеріліп, ешкімге ләм деместен сыртқа беттеді. Қалғандары да қотарыла қозғалып, оның соңынан ілесті. Осындай бір шаруаның оңайдан табыла кеткеніне дабыр-дұбыр боп, бәрі жайраң қағады. Көкірегін ызғарлы суық леп қарып өткендей шалдың көңілі одан сайын ортайып, жайсыздана түсті. Ғайыпбек секілділердің алдында әлі қанша өмір тұрғанын еріксіз ойлады. Бір сүйкімсіз нәрсенің нобайы санасында қылаңытып: «Түһ, ит-ай, сонша ғұмырды осылай өткізе берсе, оны қалай тауыспақ?» деді іштей.

– Көке, сізді күтіп тұрмыз ғой, жүрмейсіз бе? – деді ортаншы ұлы есіктен басын қылтитып.

– Қайда?!

– Қайдасы несі?! Жылқыға барамыз деп кешелі бері қақсап жатқан жоқпыз ба! Мені бір барғысы келіп жұлқынып тұр деп ойлайсыз ғой деймін, кешегі күні келісіп қойып, бүгін айнып шыға келгенім ұят шығар деп тұрмын.

«Бұларға Ғайыпбек те, машина да қалай оңайдан табыла кетті?» деп ойлаған шал атсоқты салдыраған денесін сүйрете созалаңдап тұрды. Келіндері әкеп берген киімді аспай-саспай киінді. Белбеуін ұзақ оранып, бір нәрсені ұмытып кетпейін дегендей жан-жағына жіті қаранып алды. Дегбірі қашып, таңырқау шалысты кейіпте тұрған кемпіріне ала көзін бір атты. Содан соң манадан өзін бағып тапжылмаған ұлына назарын құлықсыз тастады. «Мұның түбі жақсылыққа апарып соқса жарады. Басқанымыз жылқы, қасымызда тағы Ғайыпбек, милиция кезіксе кәдік алып жүрмей ме?» деп бір ойлап қойды. Баласы жеңіл машинаның алдыңғы есігін айқара ашып, өзін күтіп тұрғанын қасақана байқамағанын, үлкеніне қарай беттеді.

«Мынаған отырыңыз, мынаған отырыңыз», – деп бәрі жамырай шуласқанына былқ етпестен қикайып барады.

– Әй, шал, ана қытай кісі қатты жығылыпты, жолай көңілін сұрай шықпайсың ба? – деді кемпірі.

– Ойпыр-ой, апа, тура осы қазір ме?! Қайтып келген соң да сұрайды ғой, – деп ортаншы ұлы реніш білдірді.

Қалт тоқтаған шал кемпіріне асықпай бұрылып, өте маңызды шаруа айтатындай нышанына байыптылық үйірді.

– Көңілін сен-ақ сұра барып, сен барып сұрасаң әлі-ақ қаздаң қағып жүгіріп кетеді.

Бұл сөзге бәрі қарқылдап күлді. «Естігің келгені осы ғой, онда болды» дегендей шал енді ештеңеге қарайламай бұрылып жүре берді.

– Әй, сорлысың ғой, сорлы, өз аталарың айтпап па еді, «ертеңгі ұрысың түске, түскі ұрысың кешке жетпесін» деп, кіріп шық, ұят болады.

«Өз жөнімен өлетін Жанәпияға менің бармағаным да ұят», – деп шал ащы мырс етті. – Әлде ұят дегенде парық қалмай бара ма? Ойбай-ау, кенжесі мен ортаншысы бір-бірінің жеті атасынан түк қоймай боқтасып, қырылып қала жаздаған жоқ па? Сонда ол ұят емес. Осы кемпірі ұят дегеннен басқа сөзді білмейді, шамасы? Енді қараса, балалары да сол ұятқа көшіпті. Сонда бұл не қылған қаптап кеткен ұят? «Ғайыпбек Қосшыбайдың тағы боп кеткен жылқысын атып құлатыпты» деген атақ ұят емес. Жетпістен асып, сексенге тақаған кісіні қу медиен далаға әуелі жалғыз-жарым жіберіп, өздерінің үйде отырғандарында түк жоқ. Ал Жанәпия өлгелі жатыр дейді, оған бармағаным да ұят».

Ананы-мынаны қажап сұрағанды тәуір көретін шал бұл жолы бөгде сөзге еш ықыласы жоқ еді. Оның үстіне шофер баланың қабағы салыңқы екен. Машина қақпадан шығып, көшеге түскенде де, сырт жолға бұлт беріп бұрылып, бірқыдыру уақыт заулағаннан заулап үлкен жолмен түйіскенде де, содан тік төмен құлдилап ызғығанда да түксиген қалпы ләм деп жақ аспады.

Қартайған кісі неге болса соған қуанып, не ренжитін деп ойлайтын шал. Қазір көңілінен еш желпініс сезілмейді. Машинаның екпіні қатты ма, сұрқай үскірік дала аспанмен тұтаса шаңытып, тек бұлар келе жатқан ашық алаңқай тұс мынау апшыны қуырған сұрапыл жылдамдыққа шыдамай ақыры жан-жаққа тым-тырақай қашып-пысудың алдында жалт-жұлт етіп үйіріліп-төңкеріліп қалып барады.

«Пәнді Жанәпия менің орнымда болса не істер еді? Әй, оның жылқысына Ғайыпбектен де зоры мылтығын кезенуге дәті бара қоймас. Жылқыны атты деген не сұмдық, әуелі құланды атты ма екен бұ қазақ? Атпаған шығар? Осы мен әкемнің жасынан қанша астым?» деді кенет өзіне-өзі. «Ойпыр-ой, сұмдық-ау, жеті жыл ма? Сонда қайда бара жатырмын? «Тірінің бәрі әулие» деп әлгі жарықтық шын айтты ма екен, жоқ, көңілді демеп қоюдың әшейін амалы ма?»

Кең көсіле жазылып жатқан далаға, сонау көз ұшындағы адыр-қыраттарға шал әйнектен телмірді.

«Осы арада талай ғұмыр өтті-ау. Машина екеш машина мына тұрған Аюкеге жете алмай еңтігіп келеді».

Шалдың есіне соғыстағы бір оқиға сап ете түсті. Әлгі «Жүзгенбаев, Жүзгенбаев», «а, значит, живой» дейтін офицер бірде мұны ми қайнаған шілденің ыстығында – қолына котолек беріп, суға жұмсағаны бар. Бұқпантайлап жанұшыра жүгіріп келе жатқан бетте неміс самолетінің аспаннан құйғытып шыға келгенін көрді. Баяғының самұрық құсы мұның жанында түк емес шығар, түсі көкшіл суық неме зәре-құтты ала гүрілдеп келіп тура үстінен өте бергенде – балық нобайлы бомбаның әлденешесін тастап жіберді. Бұл етпетінен жата кетті. Құлақ тұндыратын күшті жарылыс тұла бойын солқ еткізіп, толқынды тербеліс лықсып кеп ұрғанда, қоңырсыған иіс мұрнын жарып жіберді. Сонда орнынан тұрып, лезде шұңқырайып-шұңқырайып қалған жердің тереңдігі қанша болды екен деп мойнын созып қараған. «Тастай қатты жерді қасқырдың апанындай үңірейтіп тастаған бомбаң осал емес екен-ау» деп те ойлаған. Әйтсе де нақ сонда «бомбаң дөп тимесе

түк те қылмайды» деп көкейіне келген астамшылық ойын осы қазір күпіршілік көргендей тобасына бір-ақ түсірді. «Міне, сөйткен бомбаң дажал болып тұр. Құйтақандайының өзін тастаса – төсің мен төменіңнің бәрін тып-типыл қылады дейді, сұмдық-ау». Шал өз ойынан өзі шошына селт ете түсті.

Өлдебір жағдайды ескермей қағажу қалдырып, ақыры сол алдын орап кесе-көлденендеп тұрғандай көрінді. «Ғайыпбек жылқыны құрық сап ұстайтын шығар?» деді кенет. Алға қарай ұмсына түскен шал жан-жағын бажайлап шола бастады. Қыс деген жарықтықтан кісінің көңілі ештеңені аулап жарытпайтынына налыды. Осындай суыққа төтеп берген дәл жылқыдан әулие мал жоқтығына еріксіз мойынсұнды. Жолға шыққанына қаншама уақыт өтті, бірақ ләм деп тіл қатпай, түксіп отырған шофер балаға да бір жағы таңырқап қарап қояды. Адам қартайғанда емен-жарқын, арсы-гүрсі мінезді ұната ма дейтін. Қазір ойлап қараса, өз балаларының да сөзі көп, Ғайыпбегің де одан кенде емес көрінеді, күпініп-ақ отыр.

«Тірінің бәрі әулие» дегенде әлгі жарықтық болжалсыз жақсылардың бәрі өле берген соң айтты ма, кім білсін?» Тұс-тұстан кимелеген ілік-шатыс ойдың біріне де түйінді жауап таба алмай, томырылып тоң-торыс отырды. Жол тым ұзарып кеткен секілді. Анау қол созым жерде тұрған Буырыл шоқысы – машина бір ойпаңнан көтерілгенде тура алдынан жамырап шығады да, ойға қарай қайтадан қойып кеткенде ізім-ғайым жоғалатын алдамшы нысанаға ұқсайды. Зерігіп елегзіген шал түйткіл ойдың бәрінен әбден зықысы шыққан, әрі соған жүрегі қайтып беттемейтін түсініксіз күйге тап болды. Тек екі жолдың айрығына тақаған кезде шофер бұған сұраулы жүзбен қарады. Төменгі сағаны иегімен нұсқап, шал қайтадан жайына көшті.

Екі ара жақындай түскенде шал мазасыздана бастады. Таныс қия-қапталдан асқаннан кейін-ақ, машина жемге асыққан жануардай жанұшыра замғай жөнелді. Алда-жалда болмай жатса атып аламыз деп, мыналардың мылтықты қоса алғандарынан алаң көңілі тыншымай жайсызданды.

Ғайыпбектің еркіне қойсаң, бәрін қырып салудан тайынбас. «Жылқының киесі болады, ол ұрса оңдырмай ұратынын білетін жасқа келді ғой» деп өзін бір жағы жұбатып та қойды. Кенет адам баласын шеніне жуытқысы келмейтін жирен айғырдың сестенген тұрысы көз алдына келе қалды. Жылқы түлігінің тектілігін ойда жоқ жерде сезінген заматта етжүрегі елжіреп, езіліп кеткендей болды. «Сенген адамым сен болсаң...» деген тәрізді ғып шарасы үлкен жанарын наразы да ойлы қадаған жылқының бітімі дегбірін қашырып, жон арқасы жайсыз шымырлап өтті.

Бір кезде осыдан екі күн бұрын өзі қонып кеткен қыстаудың қарасы көрінді. Үйдің маңынан бірталай қашыққа шөп шашып қойса керек, пырдай боп бір отар қой жатыр. Алдыңғы күні түнде келіп, ертелетіп кеткендіктен бе, байқамапты: үйдің тура іргесінде берзентпен жабылған машина тұр екен. Елдің баласының мұншалықты игілігіне шал іштей қатты қызықты. «Мал деген жарықтықтың берекесі әні» деді. Бұларға үйдің жанында машина тұрмасын деген кім бар? Өздеріндей-ақ жігіттің не істеп, не қойып жүргендерін көрмей ме? Сөзі қандай ұстамды, ісі қандай мығым. Балалары да сүйкімді. Үлкенінің бір ұл, бір қызы бар, құдды кісікіік болып қалғандай адамға жуыспайтынына кейде қайран қалады.

Өздері бір ауыз қазақша білмейді. «Әйтеуір, аман болсыншы, бәрінен бар жақсы, дүниеде жоқ жаман» деді тағы.

Машина үйдің тұсына келіп тоқтағанда – алдыңғы күнгі сопақ пішінді жігіт сыртқа атып шықты. Жеңіл машинадағылар жол-жөнекей тағы ішкен бе, дабырласа даурығып, ара-арасында қарқ-қарқ күлгендерін шал жаратпады. Соған бола қабағын кіржитіп, үй иесіне көз қиығын қияс тастады. «Мал дегенің адамды тосаң қылатыны тосаң қылады-ау» деді шал іштей мына жігіттің селт етпес аңқайған тұрысына қарап. Шалды танығанда барып, оның да өңі жылығандай болды.

– Салаумаликум, ақсақал! – Адам қарасының мұнша молдығының мәнісіне жетпеген сыңайда таңырқана: – Дәу де болса жылқыңыз бір жаққа ауды-ау, кешелі бері бұл маңайдан көрінбей қалды, – деді. «Күн болса суық, жер болса тақыр, енді аумағанда қайтсін, бірақ бағытын қайда ұстады екен?» деп ойлады шал. Осы кезде бұлардың қасына ортаншы ұлы келді. Оның малшы жігітпен ернінің ұшымен ғана селқос амандасқанын шал жаратпады. «Жолаушының жолы жөн сұрағанда ғана өнуші еді». Осындайлардың бәрін тізіп, теріп айта берсең кәрі адамда не парық қалады дегендей шал аландаулы райда:

– Ойпырмай-а, олар әуелі Қопаға тартып жүрмесін, – деді. Мазасыздана тықыршыған ұлы жылқының тілін бір білсе осы екеуі біледі дегендей, біресе әкесіне, біресе бейтаныс жігітке жаутаңдап қарай берді. Үй иесі шал сөзінің астарын арғы түкпірінен түсінгенін байқатқысы келгендей іле тіл қатты.

– Ол жерден жейтін бірдеңе таба қояр ма екен, күзде қой жайылған, не қалды дейсіз.

– Кім білсін?!

– Көке, енді не істейміз? – деді ортаншы ұлы.

– Қой, онда қалай қарай тартқанын ізінен шолайық, – деп шал машинаға ыңғайланып отырды. Қабағы түксіңкі шофер бала шалға ажырая қарады. Шал қолын күншығысқа қарай шошайтты. Қар үрлеп тастаған ескі сүрлеу жолда машина түрлі бұралаңға салып, эзер-эзер жылжып келеді. Бұлардың соңынан біраз жер ілескен аналар бір кезде тоқтап қалғанын байқады. «Із шалып үйренген Ғайыпбектен басқасы не біледі дейсің, қалса мейлі» деп ойлады.

«Қара басып неге ойламадым екем, бәсе, бұл жерге қайтып тұрсын». Шофер қары жоқ жалтаң тұстарды қуалауға көшті. Ойпаң-ойпаңдағы тығыз оппа қарды бұзып-жарып өткен сайын зор келеді-ау, шамасы, машина болдырған аттай қалтырап-дірілдеп гүжілдеп кетеді. Алдындағы жотаның арғы қапталына қарай аса бергенде жосылған көп ізді көзі шалды. «Тоқта!» деген белгіні үсті-үстіне беріп, шал машинадан домалап түсті. Әшейінде әр қадамын санап, асықпай басса, қазір ізді қуалаған бойы біраз аралыққа жылдам барды. «Кешелі бері көрінбейді» дейді ана жігіт, соның алдындағы түнде ауған ғой онда».

Баяғы жастау кезінде осындай қақаған қыста колхоздың көп жылқысы бір ғана ізбен бірнеше белді асып кеткенде көңілі күпті болып па еді, болмап па еді? Ширатыла есілген бұйра сағым мен дүниені тұмшалаған ақсүнгі қырау жалғанды қайта бас көтертпес ауыр қыспаққа алғанына шалдың көзі жете түскенде жирен айғырға деген ашуы күшейіп кетті. «Ғайыпбектің жалғыз оғы тура қақ шекеңнен тисе екен», – деп тістене сыбырлады. Содан ләм деп тіл қатпастан кабинадағы

орнына келіп жайғасты. Жігіт те осыны күткендей машинасын келген жағына қарай заулата жөнелді. Орта жолда ошарылып тұрған Ғайыпбектердің тұсына құйындатып келіп бірақ тоқтады. Өздеріне өңмендеп жүгіріп келген шалдың баласы мен Ғайыпбекке есікті шалқита ашып жіберіп, көзінің астымен қарады.

– Жылқы тұрмақ сайтан да жоқ, сендердің бұларын құр әурешілік, осындай кісі өлетін суықта қайдан таппақсыңдар, қайтайық.

Жақ жүні үрпиіп, бүрсең қаққан ортаншы ұлын шал бір мезет жақтырмай қарады. «Бұлардың ешкіден қай жері ілгері. Өзіндей Ғайыпбек омырауы алқасалқа, сонысына қарамай деміне нан піскендей» деп ойлады. Шофердің сөзін Ғайыпбек шыбын шаққан құрлы көрмеді. Қой көзінің құбылып ойнақшымайтын қунақ ұшқыны лезде тоңазып, соның зардабы түк болып бетіне шығатындай кейпі сұп-суық.

– Ата, сіз жылқыңыздың жылдағы өрісін жақсы білесіз ғой, сол жаққа қарай жүрейік те.

– Осыдан құр қайтсақ елден ұят болатын болды, – деді тыныш тұрмай ортаншы ұлы. Шал назарын баласының өңменіне бөгеп, содан жүзін шытына бұрып әкетіп, көзін Ғайыпбекке тіктеді.

– Олар қалай қарай ауатынын менімен ақылдасады дейсің бе?

– Әй, ақсақал-ау, бұрын қай жерді қыстаушы еді, айтсаңызшы, сол жаққа барайық.

– Сен шынымен білмей тұрсың ба, Ғайыпбек, өзің талай көктей өткен Белғақ қой. – Осы сөзді шын ашуға беріліп айтқан шал артық кеткеніне еш опынып, қуыстанбады да. Тек ұлының құты қаша қыбыжықтап қалғанын анық сезді.

«Ұры Ғайыпбек, кезеп Ғайыпбек» деген тұспалын қаперіне қыстырмастан:

– Онда не тұрыс, Белғаққа тарттық, – деп Ғайыпбек жеңіл машинаға қарай жалт бұрылды.

– Әй, ол жаққа жылқы ауған жоқ, бір барса сол Мосқопаға барады. Басқа қисыны жоқ, өйткені іздің бағыты солай.

– Әй, ақсақал, тағы жүз шақырым жерге жөні жоқ тентірей береміз бе? – деді шофер шыр-пыры шығып.

– Шал айтты – бітті, жүріңдер кеттік, – деді Ғайыпбек жеңіл машинаға серіктерін бастап.

Бір қолы рульде, бір қолы шапшандық тұтқасын ұстаған қалпы қатып қалған шофердің кескіні түтіге шымырлаған күйі бұған ала көзін суық тастады.

– Сіздің ана балаңыздың басында шайнам ми бар ма, жоқ па өзі, мұндай жолға Ғайыпбектен басқа жібі түзу біреуді таппағаны несі?!

Жігітке жүзін бейілді аударған шал аяқ астынан кеңкілдеп күліп жіберді.

– Қарағым, енді қайт дейсің, қасымызда аты жер жарған Ғайыпбек, қолдарымызда бір-бір мылтық, біреу-міреу баяғы Жанания бастаған пәнді деп жүрмесе болды да, әйтеуір.

Машиналарын үсті-үстіне бипілдеткен Ғайыпбектердің тынымсыз берген белгілеріне шофердің шарасы бітіп, шалға қарады.

– Ақсақал, жылқыңыздың Мосқопаға кеткенін анық білесіз бе, жоқ, әшейін долбарлап соғып тұрсыз ба?

Шал райына таңырқаушылықты мол үйіріп, иегіндегі сақалын көстендете жол жақты нұсқады.

– Аяқты малдың қайда кетіп, қайда жүргенін кім білсін, ізінің бағытына қарай айтқаным ғой. Мына Қопаның төңірегінде ажырық деген шөп өседі. Өзін қой жемейді, ащы болады. Жерде түк жоқ екенін көріп тұрсың, соған барады дегеннен басқа еш қисыны жоқ.

– Құр сандалыс десеңші бұл. – Қас-қабағы одан сайын түксиіп кеткен шофер газды басып қалып, машинаны орнынан ышқынта қозғады. Таптаурын жолға түскен соң рульге жабысып алған жігіт әр кезіккен қылтанда машинасын жалт-жұлт бұрған сайын артынан бұрқ-бұрқ көтерілген ақ-түтек шаң тозаңытып барып сейіледі. Енесінен жазатайым жырылып қалған құлындай құйындатқан «Москвич» әр тұстан жарқ етіп көрінгенде, шалдың елегулі көңілін әлдене желпіп өтеді.

«Сонда бұлар қайда кетті? Мұндай суықта Белғак – жалтаң, ендеше ол жаққа өліп кетсе де аттап басып бармайды. Дәу де болса Мосқопаның төңірегінде қаужап тауып жейтін бірдеңе бар ғой. Аяқты малға не деп болады. Қысыр емген тайдың артқы тұяғы оңбай жараланған көрініп еді, қайтты екен? Жирен байтал осы күнге дейін бір жағына қарай шыққан шығар?»

Шалдың тынышы қапелімде өз-өзінен қашты. Үскірік аязда сіресіп сұлқ түскен тас мылқау дүниені бір түрлі жатырқап шолды. «Әй, дегенмен машинаға жол алыс емес-ау, бір күшенсе Буырылға да жетіп барады. Оның ар жағында Байқоңыр да онша қашық емес. Жолай Буырылға соғып, сондағылардан жөн сұраса қалай болар еді?» деп ойлаған шал сұраулы жүзбен шоферға бұрылды. Жолдан көзін тайдырмай отырған ол – өз ойымен өзі әлек секілді. Жақ жүні үрпиіп, әр-әр жерде сорайған қылтанақтарына, жаңадан тебіндеп шыққан балапан мұртына сазара қараған қалпы: «Бұл көсең дүңк неме екен, зекіп тастап жүрер» деді де жөніне қойды. Машинасын үздіксіз заулатып отырып, екі жолдың айрығына тақай бергенде шалға тағы да ажырая қараған шофер:

– Қалай қарай жүрейін? – деді.

– Аюкеге...

Шоқы-шоқы адырлы тұстың етегін айнала бергенде қарсы алдарынан кең көсіліп жатқан жазық құлдырандап шыға келді. Көз сүрінер тұлдыр жоқ, жып-жылмағай қу жапаннан түңіліп кеткендей қолын бір-ақ сілтеген шофер:

– Кеш батып қалғаны мынау, бақандай бір күніміз жолға кетті. Ал жылқыңыздың қарасы көрінер түрі жоқ, ақсақал, – деді.

Шал ләм деместен сонау қиырға көз жіберді. Ешқандай іздің сүрлеуі көрінбейді. «Бұл ескі аңыздың орны. Мұнда талғажау етер не бар дейсің? Мына адырдың көдесі мен жусанының басын шалса да өлмейді, тағы бораннан ық».

Шофер ашуының екпіні бастапқыдай емес, қайта бастаған сияқты. Шапшаңдатқыш тетікті ары-бері бейілсіз қозғап, газды керенау басқан сайын кісінің еркіне құлдық ұрып көнген машина ыңырана баяу жылжиды. Бірқатар жер жүрген соң көлденең кезіккен тұмсыққа сұғына салынған қыстау кезікті. «Мұндағылардың көзіне, бәлкім, жылқы шалынған шығар?» деп ойлағанмен күмәннен арыла алмаған көңілі әлі күпті. Осы жасқа келгенше көрген-баққан сыры мәлім нәрсенің мұншалықты қиғылығын түсінсе бұйырмасын. Қабағын бір

ашпай өне бойы түнеріп отырған мына шофер, қойқаптағыны қозғап, кісінің құтын қашыратын ортаншы ұлы, құдды бөкен атуға шыққандай бес қаруын асынып алған Ғайыпбек – бәрі, ақыр-соңында алжыған шалды тындап әуреге түскеніміз-ай деуден тайынбас, әуелі. Осындай мазаң күйде отырып, қыстауға қалай жетіп келгенін байқамапты. Қораны жағалап жүрген малшы бұларға одырая қарады. Шал тоқтайды екен деп қамсыз отырған. Шофер ай-шайға қарамай бұл жерден де зу етіп өте шықты. «Мынадан жөн сұрағанда-ақ болатын еді» деді ішінен. Еш қайраны қалмаған соң артына жиі-жиі қарағыштады. «Москвичтегілер» де кідірмей заулап келеді.

«Жоқ қараудың жөнін қасындағылар білмесін-ақ, ал жерді құртқан Ғайыпбектің мұнысы несі?» Шал жоқ қарау деген ойынан шошынып, селк ете қалды. «Белғаққа бара қоймас, тым жалтаң. Оның үстіне-тақыр. Бұл жақта қаптаған сай, ық десе ық». Осы бір сөзді шал бүгін қанша мәрте айтқанын ойлаған жоқ. Сөйтсе де оны таяныш тұтқандай шұғыл серпіле жөнделіп отырды. Кең көсіле құлдилап жатқан жазықтың қырат-қапталына дейін қалдырмай сүз іп қарады. Көзге кішкене бір ноқат іліксе ше. «Әлгі бөтен қарагер бие басқа жаққа бастап кетіп жүрмесе де, құдай ұрып. Бірақ олай деудің түк қисыны келмейді».

– Ақсақал-ау, жылқыңыз қайсы? – деді бір кезде қасындағы серігі үнсіздікті бұзып. Шал кейіп, қабағын шытынғанмен ләм деп жауап қатпады. Қарсы алдынан көз жазбай иегімен нұсқап жүре бер деген белгі берді. Сонау көкжиектегі күннің қызыл шапағы сынып түскен тұсы айнадай жалтыраса, ал қалған өлкені тұтас қаусырған қаракөлеңкеден ызғарлы суық леп келетіндей бойы еріксіз тоңази қалтырайды. Дүние жаһан жатқан бір сонар. Жарық кезде шал бәрін шамалап алғысы келгендей жан-жағын жіті шолып келеді. «Осындай уақытта мал екеш мал жайылмайтын болған ба, бір жылқысы жоқ, сол да бола ма екен?» Шофер жігіттің өзіне деген қарасынан шал қипақтай бастаса, онысын сезе қойған ол тыныш тұрмай, өтінген райда жалбарына тіл қатады.

– Ақсақал, осы ит әурешілікті қойсақ қайтеді?

Шал жерге бірдеңе түсіріп алғандай бір ауық аяғының ұшына қарап, басын еппен көтерді де көзін сығырайта ұяң тастады. Үрпиген күйзелісті нышанын шарасыздық билеп, даусы бәсең қысылып шықты.

– Бұл жаққа жылқы Аюкемен түспеген екен, онда мейлің, мына төменгі жолға түсіп, Жетпісалтыға қарай тарта бер.

Шал нұсқаған жаққа бұрыла бергенде, «Москвич» бұларды басып озып барып тоқтады. Ішінен Ғайыпбек пен ұлы апыл-ғұпыл түсіп, бұлардың тұсына дірдектеп жетіп келді. Жұтынып тұратын Ғайыпбектің дөңгелек бидай өңі түтігіп, қой көзінің жарқылы айнығандай нұры өшкен солғын, салғырттық сейілмейті ндей кескіні немкетті. Бір нәрсенің байыбына бара алмай тұрғандай қайта ұлы жұқалтаң жүзінен лыпыған ұшқалақтық сезіледі.

– Ақсақал, мен Қайыпта-ақ айтпадым ба, жылқыңыз үйренген жағына қарай тартты деп. Мына жеріңізде қыбырлаған тіршіліктің белгісі жоқ.

– Белғаққа барып, оларды жын ұрып па? Онан не жемек?!

– Ол мал ғой, мал, айуан деген сол ақсақал!

Әшейінде дызалақтап сыр беріп қоятын шал қазір ұстамдылығын көрнеу жоғалтпаған кейіпте шоферға бүкіл денесімен бұрылды.

– Осы жолмен жүр. Шойын жолдың төңірегіндегі елден сұрастырып көрерміз. Басқа түк қисыны жоқ.

– Қисын, қисын, басқа айтатын сөзіңіз жоқ па?! Күнде-күнде машина сұрап беретін кім бар сізге. Қазір мына Ғакеннің айтқан жағына қарай тартайық та, – деді ортаншы ұлы. Қос танауы делдиіп, көзі шақшиып барады.

Сыншыл сыңайынан жаңылмаған шал ұлының ұсқынына жақтырмай қарады.

– Әй, мынадай қыста үйренген жер болмайды. Атасы жылқы ғой, саясы бар орынды іздейтін шығар. Белғақ деген жалап тұрған жадағай, өлгісі келсе мейлі онда, барсын.

Қолайсыз үнсіздік орнады. Ғайыпбек пен ортаншы ұлы енді не істейміз деген сұраулы кейіпте бір-біріне иек қағысқаннан басқа әрекетке бармады. Шофер бір нүктеге тас қадалған қалпынан айнымапты.

– Қой, онда қайталық. Бәріміздің үйде тіршілік бар. Сайда саны, құмда ізі жоқ жылқыны іздейміз деп, бақандай бір күнімізді жоғалттық, – деп Ғайыпбек машинаға қарай шұғыл бұрылды. Оның соңынан ұлы да үн-түнсіз ілесті. Шал да қатты қитықты. Алдында шоферға жалтақтап басыңқы қараса, қазір оған суық райда шүйіле төнеді. Біраз аумақты айналып өтіп, бұлар Жетпісалтыншы разъезге апаратын қасқа жолға түсті. Қараң-құраң көзге зорайып-зорайып көрінеді.

Шофердың түксиіңкі кескіні жазылып, жайдары тартты. Жолдың қилы-қилы бұрылысында бастапқы шалттығын тастап, жұмсақ бұрылады. Жазық жайлы тұстардан қалқып, ағып өтеді.

«Е, Қосшыбай, жетпіс асып, сексенге таяған шағында машинамен жылқы іздейтін әлетке де жеттің», – деді өзін-өзі мұқатып. Мана ерте жарықта төбеден қараған уақытта осы жазық оймақтай ғана көрініп еді. Ішіне дендеп енгенде бір шетіне әлі шығып болар емес. Жолдың түнге қарай ұзарып кететіні жаман. Әйтпесе осы арадан көп ұзамай қыстау кезігуі керек еді. Шал және мазаң күйге көше бастады. Ойсымал тұстан ырғып өтіп, машина көлденең белге шыға келгенде, жаңағы үлкен қыстауы алдынан жамырап шықты. Көңілі өректіген шал қыстауға қарай бұрыл дегенді айтып үлгермей, қолын қайта-қайта шошандата нұсқады.

Екі бірдей машина беймезгіл уақытта есік аузына келіп бір-ақ тоқтағанына сыртта мал жайғап жүрген қойшы абыржи аңырса, үйден атып шыққан жасамыстау әйел жай жүргінші біреулер екеніне көзі жетіп, ішке қайта сып беріп кіріп кетті.

Шал машинадан аспай-саспай түсті. Қол-аяғының ұйығанын ауырсына қабағын кіржитіп, созылып алды. «Иә, батырекесі, бұл қай совхоз? Е, мал заводы де, малдың күйі қалай? Жайылмайды де. Бір-екі мезгіл жем жеп, қалған уақытта шөп қаужайды де». Шал осындай сұрақ беріп, оған өзі де қоса жауап қатып біраз бөгелді. Ал машинадағылар тықырши бастады. Ғайыпбек пен ұлының өзіне қарай беттегеніне дейін қалт жібермей бағып тұрды. Іңір қараңғысында қойшының кескінін анықтап қарап алғысы келгендей және аялдады. Жаңағы еркіндігінен лезде айрылып, даусын жүрегіне ақырын баяу шығарды.

– Енді біздің бұйымтайды сұрамайсың ба?

– Айтып көріңіз, тыңдалық, – деді үй иесі күлімсіреп.

– Кеше, бүгін осы маңнан жирен қасқасы мен қарагері бар бір үйір жылқы көзіңе түскен жоқ па?

Қойшы қолғап киген қолымен құлағын басты да, шалға емініп жақындап келді. Жүрегі лүпіл қағып соққан шалдың тынышы одан сайын қашты.

– Кеше мына өр жақта шойын жолды жағалап бір үйір жылқы жайылып жүрді. Ішінде өзіңіз айтқан жирен, қарагері бар еді, бүгін көрінбей қалыпты ғой.

– Бәсе, мына жоғары жақта тегі белгі жоқ. Шойын жолдың жағасында талғажау ететін бірдеңе табылатынын тіпті ойламаппын. Осы күнге дейін пойыз турап тастамаса, сай-сайды ықтап кеткен екен ғой, бейшаралар. Қап, бағана төменгі жолмен жүрмей, – деп шал санын соқты.

– Онда не тұрыс, аттанайық, – деп Ғайыпбектің өңештегеніне міз бақпады. Жылқының жүрек жолын білмей қалғанының өкініші әлі басылмаған сияқты.

– Мына адыр-адырды қуалап отырып түсетін шығар деп ойласам, шойын жолды жағалап келген екен ғой, алда жазғандар-ай, а!

– Енді соны кешке дейін айта бересіз бе, жүрейік те, – деді ұлы тықыршып.

– Қайда?! – Шалдың даусы оқыс шаңқ етіп шықты.

– Шетінен атып, жамсатып тастауға ма, жеті түнде мен қайдан таппақпын?

Үн-түнсіз иіріліп қалған бұларды қойшы тамға бастап алып кірді.

Таңертеңгісін тұрған шал қойшының атын сұрап мінді. Көптен мініс көрмеген көбең ат әуелі басы ауған жаққа алып жөнелетіндей ауыздықпен біраз алысып бақты. Туу деген түкірік жерге түспейтіндей қақаған аяз. Қылаулаған қар үздіксіз өрмек боп төгіліп тұр. Тек аттың танауынан атқылаған бу ғана тоңазыған бойын болымсыз жылы лебімен бүркеп өтетіндей шалды бір алдамшы әсерге бөлейді.

Жүрісі лыпыған жылдым қойшы аты тоң қарды топылдата төпеп, тынымсыз сықырлатып келеді. Әр-әр тұстан ербиіп-ербиіп шыға келетін бағанадан үркіп, жалт бұрылатынан ашуы қозған шал: «О, ит неме, жолдағы ағашты көрмегендей не болды сонша» деп тақымын басып қалғанда тағы ытқи жөнеледі. «Қап, мынаның қорлығы-ай» деп, тізгінді күштеп тартып, аттың басын қасқа жолға қарай бейімдеді.

Ақ қырауды тұмшалай оранған желілер үскірік аяздан керіле түсіп, үнемі тырс-тырс еткен дыбыс қалмай серіктесіп келеді. Қанша уақыт жүргенін де шамалауға асықпады. Төзімнің көтенішегі үзілетіндей болғанда барып, қиыр-шиыр із кезікті. Мынау шағын үйірдікі емес, бір қостың жайлаған жеріне ұқсаған сайын шалдың секемі күшейе түсті. «Түнде қонған үйдің иесі осы алдыңғы күні ғана бір үйір жылқыны көрдім демеп пе еді?» деді таң-тамаша болып. Бірқыдыру аралықты желдірте шауып аралап шықты. Темір жолдың бойын қосаяқ атаулы сыпыра ін қазып тастағандай тиген-тиген тұстардың бәрі қопарылған қар. «Ойпыр-ой, жарықтықтың қимылының жойқыны-ай» деп ат басын сүйсіне тежеді. Қас қағым сәттік осы бір күйінен лезде айрылып, көкірек тұсы сыздай жөнелді. Содан іші-бауыры тоңазып, қалтырап кетті. Еңіске құлдилап құлаған мұншалықты жосылған көп ізге назары тұрақтаған сайын бір әлеметтің төтен еркімен ғана болатын сұмдықтан шошынған сыңайда ат үстінде аңырып, селтиді де қалды.

Ұшы-қиыры жоқ жазықтың ықпыл-жықпылын түк қоймай сүзіп шыққан шалдың шарасы бітті. Шиыр-шиыр ізден басқа дәтке қуат ештеңе таппады. Астындағы аты тарпаң мінезінен әлдеқашан айрылып, жай аяңға көшті.

«Жердің тесігін тауып кіріп кетпесе, енді қайда бұлар?» Осы бір сұрақты өзіне мың мәрте қойғанымен қолдан келер қайран жоқтығына амалсыз жүгінді. «Кісінің көлігін болдыртып алып, ұят болып жүрмесе екен» деген ой санасында қылаңытып, берекесі ұшты. Қыстаудан шығандап шығып, жол-жөнекей қойшы-қолаңнан жай-жапсарды сұрастырғанымен мандытып ештеңе айтпады. Шағын үйірлі жылқыны бір-екі рет көзіміз шалғаны рас, одан арғысын білмейміз дейді бәрі құдды келісіп алғандай. Сонау Қайыптан бері ауып келгендегі ізге түсіп отырып, темір жолдың жақтауына бір-ақ шықты. Шал ақыры түк өнбейтінін білді. «Бұл бір кәдік екен. Жөндеп іздемесе болмас» деп кешегі түні қонған қыстауға қарай атының басын бұрды.

Қас қараяр мезгілде қыстаудың өкпе тұынан шыға келген шал сайрап жатқан тарау-тарау жылқы ізіне кезікті. Тізгінді іркіп ары қарады, бері қарады. Күні бойы тентіреп, сандалғаны санасында қылаңытқан заматта бас шекесі солқ ете түсті. Денесі қозғалуға келмей сіресіп, іш дүниесін түгел суық кептеді. Жон арқасы үздіксіз шымырлай дуылдағанда – тұла бойы төтенше қалтырап кетеді. Қыстаудың қарасы көрінгеннен-ақ жүрісін шапшаңдатқан аттың екпінін көтере алмай, ауырсына бастады. Бей-жай құлықсыздыққа тап болды. Жылқының бір барған жеріне он барып, дүниенің жерін шарлап тастағанына қынжылды.

«Бәрі қарасы көп екен деп алданғаннан ғой. Ақылдан алжасу деген осы шығар? Әйтпесе ертеңгісін-ақ біліп, мұнша ит әуреге түспеуі керек еді. Әлде өзіме өлгенімше тиесілі ырыстың басымнан тайғаны ма?» Шал шошынып, селк ете түсті. «Менде қайбір асып-тасқан ырыс болып еді? Тәңірің пенде ғып жаратқан соң кейде өзіңе-өзің сұқтанасың. Сексенге таяп селкілдеген шағыңда секиіп атқа отырған деген жақсылық па екен?»

Бағы мен ырысының басынан тайғаны ойына қайдан келгенін кім білсін, шал, әйтеуір, қатты қамығулы күйде отырып, қыстауға қалай жеткенін де байқамапты. Сыртта жүрген үй иесі бұған тұра ұмтылып келіп, қолтығынан демеп аттан түсірді.

– Әй, ақсақал-ай, көкбалақ болып, әбден тентіредіңіз-ау! Сәл аялдағаныңызда болатын ба еді. Құдай айдап жылқының өзі келген жоқ па. Еркек тайдан басқа пышаққа ілінетіні қалмапты. Нөкерлеріңіз сойып, жайғап алып, сізді ары күтті, бері күтті. Әсіресе балаңыз қатты қамықты. «Күте тұрайық» деп те көрді. Бірақ ана біреу көккөз құртық неме Құдайдың қып-қызыл бәлесі екен. Едіреңдеп болмаған соң бағана сәскеде кетті.

Шал ләм деп тіл қатпай, үйге сүйретіліп кірді. Ерлі-зайыптылар бәйек болып, төрге көрпе төседі, басына қос қабаттап жастық қойды. Дастарқан жайылып, шай әкелінді.

– Күні бойы нәр татпаған да шығарсыз, шай ішіп, бой жылытыңыз. – Осы сөзді бұлардың әйелі, болмаса еркегі айтты ма, айыра алмады. Басы зеңіп, көзінің алды тұмандана шымырлап тұрып алды.

– Бойыңызды әбден суық алып қалған ғой, күні бойы қақайып, атта отыру кәрі адамға оңай дейсіз бе?!

Үй иесінің даусы миын шағатындай қатқыл естілді. Қабағын қинала кіржитіп шытқан шал басын құлықсыз көтеріп, жөнделіп отырды. Нарттай қызарған өңі домбыққан ісік. Әбден суық сорған шырайын пештің қызу жалыны желпіген сайын қанкүреңденіп, кісіге сүзіле қарағандағы кескініне екіойлылық іркіліс тауып, алабұртты. Ақшулан сақалын күні бойғы аяздың қырауы тұтып қалғандай аппақ. Шайды ұрттаған сайын жақ сүйегі дызылдап, бетінің ұшы шым-шым етеді. Сонан кейін жылымшы тартып, сүйсіне алмай кесесін төңкеріп, болдым деген ишара жасап, сұлық түсіп жатты да қалды. Ірге жақта отырған үй иесін бір ауық сыртынан бақылап, желқақты сопақ жүзінен өзін сырт теппейтін етене жақындықты сезіп, көзі ілініп барады.

Шымырлай атқылаған тас қайнарға шым-шым батып, дүниенің еңсесін басқан ауыртпалық атаулыдан лезде жеңілейіп шыға келгендей алаңсыз бір тәтті ұйқы. Қопаның ұлан-асыр жазығы екен дейді. Шөп басы ұзарып, жусан балағынан шиендеп шыққан балапан өскін кінәратсыз мөлтектеген көгілдір реңімен кісінің көзін жаулайды. Раң, бетеге, киікоты, балықкөз, ебелек жердің құйқасын қалың тұтастырып, табанға жұмсақ тиеді. Қараса, оң-солы бірдей жылқы. Құлын біткен құлдыраңдап шауып, шығандап кетеді де, енелерімен қайтадан шұрқырасып табысып жатыр. Қанжығалары тоқ жылқышылар топ-топ болып, қауқылдаса әңгімелесіп барады. Өңкей қамыс құлақ арғымақ шалыс қылқұйрықтар дәу де болса жылқы заводнікі-ау. Енді бірде қараса, шешесін мінгестіріп алыпты. Баяғы тауға арқалап шыққандағыдай жүдеп-жадамаған. Шаңырақтай күндігі мен кимешегі қылаусыз таза, ажары бордай аппақ. Жан-жағына көз қиығын санаттана тастайды, мына жарбиған жаман шалды қомсынатын сыңайда назарын елеусіз тіктейді.

– Қосжан-ау, өйтіп-бүйтіп жүріп сен де сексенге келдің-ау, – деді анасы ұлының тұрқына көңілі толмағандай.

Анасының немкетті тәкаппарлығы мұны еріксіз тежейді. Әйтпесе әңгімесін ағылып-төгіліп айтқысы келіп-ақ тұр. Өз-өзінен тығыла бұлқынған бұл біртүрлі көңілі босап, еңіреп жылап жіберді.

Оянып кетті. Көзі жасқа шыланған күйі жан-жағына алақ-жұлақ етіп қарады. Қазан-ошақтың маңында әйел тыным таппай зыр қағып жүр де, еркегі пышағын дайындап қойып, әлекедей жаланып:

– Дайын болса ана кісіні оятып, қолына су құяйын, – деді.

Шал өзінің ет пісірімдей уақыт ұйықтағанына сенер-сенбесін білмегендей бағжиып қана отыр.

Қолын да құлықсыз шайды.

– Ақсақал, ақы иесі өзіңіз ғой деп бағана сойылған тайдың маған қалдырған азат омыртқасын астырдым. Бірінші өзіңіз ауыз тиіңіз, – деп шұжықтың үлкен кесегін ұсынды. Шал бірден аузына апармады, шұжықты ішегінен ажыратып алып, ары-бері ұзақ қарады.

– Мына тай мықты айғыр болмақ екен-ау, – деді бір кезде.

Ерлі-зайыпты екеуі бірдей елең етісіп, шалға таңырқай қарасты. Бар діті ішекте болған шал бұлардың жауап тоса селтиіп отырғандарын да байқамады. Үй иесінің ақыры шыдамы бітіп, шалға қарай ұмсынып, төне қадалды.

– Оны қайдан білдіңіз?

Шал суықтан домбыға ісінген көзін ішекке шүйілткен күйі:

– Қайран нәрсенің ішегі жуан екен, – деді.

Үй иесі таңырқағанын жасыра алмай басын шайқады, ал әйел төрде отырған томашадай шалға қайта-қайта ұрланып қарай берді.

«Осы жасқа келгенімше шешем түсіме бір кіріп көрмеп еді, жарықтық әлденеге қамықты ма екен? Түсте жылқы деген не болушы еді?» деп ойлады Қосшыбай.

Жұмабай Шаштайұлы